

**THE TİMES GAZETESİNE GÖRE ANADOLU'DA ERMENİLER
(1920-1923)**

(Yüksek Lisans Tezi)

İsrafil ALYÜZ

Kütahya- 2020

T.C.
KÜTAHYA DUMLUPINAR ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**THE TIMES GAZETESİNE GÖRE ANADOLU'DA ERMENİLER
(1920-1923)**

Danışman:
Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ

Hazırlayan:
İsrafil ALYÜZ

Kütahya- 2020

Kabul ve Onay

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürlüğüne,

Bu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim/Anasanat Dalında Yüksek Lisans TEZİ ÇALIŞMA RAPORU olarak kabul edilmiştir.

Üye.....

Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ

(İmza)

Üye.....

Doç. Dr. Arif KOLAY

(İmza)

Üye.....

Doç. Dr. Mustafa Yahya METİNTAŞ

(İmza)

Onay

Yukarıdaki İmzaları, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Şahmurat ARIK

Enstitü Müdürü

Bilimsel Etik Bildirimi

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “The Times Gazetesine Göre Anadolu’da Ermeniler (1920-1923)” adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlandığı aşamaya kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığımı, bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

.../.../2020

İsrafil ALYÜZ

Özgeçmiş

1990 yılında Kahramanmaraş Sarıgözel köyünde doğdu. İlk ve ortaöğretimini Afşin Yatılı İlköğretim Bölge (Y.İ.B.O) Okulunda okudu. Lise ilk ve ikinci sınıflarını Afşin Anadolu Lisesinde okudu. Üçüncü ve dördüncü sınıfları Sütçü İmam Lisesinde bitirdi. 2014 yılında Dumlupınar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. 2018 yılında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans öğrenimine başladı.

ÖZET

THE TIMES GAZETESİNE GÖRE ANADOLU'DA ERMENİLER (1920-1923)

ALYÜZ, İsrafil

Yüksek Lisans Tez, Tarih Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ

Eylül, 2020, 103 sayfa

Çalışmamızda, 1920-1923 yılları arasında Anadolu'da yaşayan Ermeniler ve Türk Kurtuluş Savaşı esnasında kurulan cephelerde Türk-Ermeni ilişkileri, The Times gazetesi gözünden irdelenmiştir. 1785 tarihinde kurulan The Times, bir nevi İngiliz hükümetinin sözcüsü gibi hareket ettiği için özellikle bu gazete ekseninde konu değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Türkler, I. Dünya Savaşı sonrası Osmanlı Devleti'ne imzalatılan Sevr'i tanımayarak Milli Mücadele'ye girişmiştir. Batı Bloku'nun başında yer alan İngiltere bu mücadelenin baş düşmanı olmuş, hem doğrudan asker çıkartarak hem de Anadolu'da bulunan başta Ermeniler olmak üzere azınlıklara destek vererek, Türk Milli Mücadelesi'ni sonlandırmak istemiştir. Dolayısıyla İngiliz basını da bu süreçte Anadolu'daki Ermenilere büyük ilgi göstermiştir.

Çalışmamız neticesinde The Times'ın 1920-1923 yılları arasında Anadolu'daki Ermenilere tarafsız bir gözle bakmadığı, İngiliz Hükümetinin menfaatleri çerçevesinde Ermenileri savundukları, Türkleri ve Müslümanları tahkir etme ve barbar göstermek için elinden gelen her türlü çabayı sarf ettiği tespit edilmiştir.

The Times, savaş sonunda imzalanan Lozan Antlaşması sürecinde dahi sürekli olarak Türklerin Ermenilere ve Anadolu'da yaşayan diğer Hristiyan azınlıklara soykırım yaptığını ileri sürmüştür. Bu iddialarını kuvvetlendirmek için de 1915 yılında gerçekleştirilen tehcir, soykırım olarak gösterilmeye ve kamuoyu nezdinde canlı tutulmaya çalışılmıştır. Genel olarak Türklerin gaddar olduğu ve katliam yaptığı kanısının sürekli olarak işlendiği görülmektedir. İngiliz Hükümetinin Türkleri kötüleyerek, Ermenileri mazlum ve masum göstererek, The Times aracılığıyla kendi kamuoyu gözünde Anadolu'daki faaliyetlerini haklı çıkarmak istediği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Türk, İstiklal Harbi, Anadolu, Ermeni, The Times, Kemalistler

ABSTRACT**ARMENIANS IN ANATOLIA ACCORDING TO THE TIMES NEWSPAPER
(1920/1923)****ALYÜZ, İsrail****Master's Thesis, Department of History****Supervisor: Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ****September, 2020, 103 pages**

In this study, Armenians living in Anatolia and on the frontlines opened during the Turkish Liberation War examined Turkish-Armenian relations between 1920 and 1923 through the eyes of The Times newspaper. The Times which was founded in 1785, has been evaluated especially based on this newspaper because it acts as a spokesperson for the British government.

The Turks started the National Struggle by not recognizing Sevr, who was signed to the Ottoman State after World War I. Britain, which is at the head of the Western bloc, has become the archenemy of this struggle, and to end the Turkish National Struggle they both directly landed troops also supported minorities in Anatolia especially Armenians.

As a result of this study, it was determined that The Times didn't look objectively at the Armenians in Anatolia between 1920-1923, defended the Armenians within the framework of the interests of the British Government, made every effort to insult Turks and Muslims, also try to show them as if they were barbaric.

The Times constantly claimed that Turks committed genocide against Armenians and other Christian minorities living in Anatolia, even during the Lausanne treaty process signed at the end of the war. In order to strengthen these allegations, the deportation of 1915 was shown as genocide and kept it alive in the eyes of the public. In general, it is seen that The Times try to show as if Turks were always brutal and they massacred the Armenians. It was seen that the British Government wanted to justify their activities in Anatolia in the eyes of their own public by denigrating the Turks and showing the Armenians as oppressed and innocent.

Keywords: Turks, War of Independence, Anatolia, Armenian, The Times, Kemalists

ÖNSÖZ

Tez çalışmam sırasın da kıymetli bilgi, birikim ve tecrübeleri ile bana yol gösteren ve destek olan değerli danışman hocam Prof. Dr. Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ'ye sonsuz teşekkür ve saygılarımı sunarım.

Eğitim hayatım boyunca maddi ve manevi destekleriyle beni hiçbir zaman yalnız bırakmayan aileme de sonsuz teşekkürler ederim.

Sevgili arkadaşım Şehit Polis Memuru Harun BOZDAĞ'a ve müstakbel eşime hitafen.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM THE TIMES GAZETESİNE GÖRE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ERMENİ MESELESİ

1.1. DOĞU VE GÜNEY CEPHELERİNDE ERMENİ MESELESİNİN THE TIMES GAZETESİNE YANSIMASI (24 TEMMUZ 1923)	8
1.1.1. Güney Cephesi.....	8
1.1.2. Doğu Cephesi.....	20
1.1.3. Batı Cephesi.....	31
1.1.4. Güney, Doğu ve Batı Cephelerinin kapanmasından Mudanya'ya Kadar The Times'da Ermeni Meselesi (20 Ekim 1921- 3 Ekim 1922)	38

İKİNCİ BÖLÜM ERMENİ MESELESİ

2.1. LOZAN BARIŞ KONFERANSI ÖNCESİNDE ERMENİ MESELESİ	42
2.2. LOZAN BARIŞ KONFERANSI'NDA GÜNDEME GELDİKTEN SONRAKİ GELİŞMELER (21 KASIM 1922- 24 TEMMUZ 1923)	54
2.3. ERMENİ MÜLTECİLERİ MESELESİ	72
SONUÇ VE DEĞERLENDİRME	78
EKLER.....	81
KAYNAKÇA	98
DİZİN	102

TEZ METNİ

GİRİŞ

Ermeni ismi, Pers Kralı'nın, bölgenin adına izafeten uydurmuş olduğu bir isimdir¹. Ermeni ismi bu memleketi istila eden İranlıların Menuas Abideleri Armonidat isminden aldıkları bir tabirdir. İranlılar bu ismin şöhretinden etkilenerak kelimenin değiştirilmiş şekli “Erman-Ermen” ismini kullanmışlardır. Bu tarihten itibaren eski Urdhu memleketi İrani bir isimle anılmaya başlandığı gibi İran hakimiyeti altına girmişlerdir.²

Genel olarak Ermeni tarihçileri, Ermenilerin kökünü Kitab-ı Mukaddes rivayetlerine bağlayarak, Sincar'dan gelmiş Yasef veya Yafes evladı (Hayk)'tan çıkarmaktadırlar. Bunlara göre Nuh'un gemisi Tufan'da Ararat (Ağrı) Dağı üzerinde durmuş ve sular çekildikten sonra, Nuh'un oğulları ve torunları bu bölgede yerleşerek civara yayılmışlardır. Nuh'un torunun torunu olarak kabul ettikleri Hayk, 130 yaşında iken Sincar taraflarına gitmiş, Babil Kulesi'nin inşası sırasında orada bulunmuş ve kulenin yıkılması üzerine de oğulları ve torunları ile birlikte (Bel) de kaçarak Ermenistan'a gelmiş ve Ermeniler burada kendisinden türeyerek çoğalmışlardır³. Bazı Ermeni tarihçileri ise, Ermenileri Frigyalıların bir kolu olarak ileri sürerler ve tarihlerin ve tarihlerini Ermenilerin Frigyalılarla birlikte buldukları yerlere geldikleri zaman olarak gösterdikleri, Milattan evvel yedince ve altıncı yüzyıldan başlatırlar.⁴

Kocaş'ın Profesör Nikerland Krayblis'den aktardığı gibi Asya'nın tarihi gibi Ermeni tarihi de karanlıklar içerisinde. Yapılan araştırmalar neticesinde Ermeni adının tam olarak nerden ve nasıl geldiği hakkında ortak bir fikre varılamamıştır. Ermeniler de diğer devlet ve millet olan Türkler, Almanlar ve Fransızlar gibi Ermeni soyunu köklü ve dini öğretilere bağlamaya çalışmışlar fakat herhangi bir yazılı metin bulamamıştır. Ermeni adlandırılmasının bulunmamasından dolayı bu tezler havada kalmış gözükmetedir.

¹ Ekrem Memiş, “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk- Ermeni İlişkileri”, *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 7, S. 1, (2005): 6.

² Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi Nedir, Ne değildir?*, (İstanbul: Vatan yayınları,2004), 13.

³ Ural Gültekin, *Ermeni Dosyası*, (Kamer Yayınlar,1998), 15.

⁴ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Amaç Basımevi, 1987), 22.

Ülkelerine “Hayastan” derken, onların yaşadığı topraklara neden Ermenistan denmiş olduğu hakkında kaynaklarda belgelenmiş herhangi bir kayıt yoktur⁵. Bölge olarak Ermenistan isminin nereden geldiği bu şekilde karanlıkta kalırken, “Hayk” toplumunun bu bölgeye ne zaman geldikleri de aydınlanmış değildir⁶.

Ermenilere göre Ermenistan, büyük ve küçük diye ikiye ayrılır⁷. Büyük Ermenistan; kuzeyden Karadeniz ve Gürcistan, batıdan Kızılırmak, doğuda İran ve Hazer Denizi, güneyde İran ve Irak ile çevrili yerlerdir. Küçük Ermenistan Fırat’ın batısında kalan yerlerdir⁸. Ayrıca Ermeniler; Adana, Çukurova, Tarsus ve Toros dağlarının güneyinde ve Akdeniz’in kuzeyinde kalan “Kilikya” dedikleri yerleri de ana vatanları sayarlar⁹.

MS 640 dolaylarında Araplar devreye girdiler. Bölge büyük kısmı ile Müslümanların eline geçti. Abbasiler mahalli ailelerden tabi krallıklar oluşturular. X. yüzyıl sonlarında Bizans Anadolu’nun tamamına tekrar hâkim olmuştur.

Türkler Anadolu’ya gelmeden önce Bizans hâkimiyetinde olan Ermeniler; Vaspuragan hanedanlığını kurmuş, bu prensliğe Bizans son vererek Ermenileri Sivas bölgesine sürmüştür. Kars ve Ani şehirleri 1064 yılında Sultan Alp Arslan tarafından fethedilmiştir. Bilahare Selçuklular 1071’de kazanılan Malazgirt Zaferi’nden sonra Anadolu’yu fethettiler. Görüldüğü gibi Türk fethinden çok önce Ermeni prensliklerine Bizans tarafından son verilmiştir. Bu nedenle Anadolu’nun Türkleşmesi sürecinde, Anadolu’da bağımsız herhangi bir Ermeni devleti bulunduğunu söylemek mümkün değildir¹⁰.

Bilhassa Alparslan’dan itibaren, Ermeniler’in yaşadıkları bölgeler de dâhil, fethedilen topraklar bir nevi hassalar (mukataa düzeni) şeklinde teşkilatlandırılarak, idareleri sultana bağlı ve sultan namına hükmeden beylere bırakılmıştı.

Umûmiyetle kabul edildiği üzere, gerek Büyük Selçuklu sultanları ve gerekse Anadolu Selçukluları olarak bilinen devletin kurucu Süleyman Bey, ele geçirdikleri topraklar üzerinde yaşayan gayrimüslimlere ve bilhassa Ermenilere adalet ve iyilikle

⁵ Gürün, a.g.e., 21.

⁶ A.g.e., 23.

⁷ Uras, a.g.e., 18.

⁸ Abdurrahman Çaycı, Türk-Ermeni Gerçekleri, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000), 4.

⁹ Uras, a.g.e., 18.

¹⁰ Ali Gürel, Suat Akgül, *Sorun olan Ermeniler*, (Ankara: Berikan yayınları, 2003), 8.

muamele etmekteydiler. Onlara kendi din ve anelerine göre ibadet etme, aile meselelerini düzenleme ve iş hürriyeti tanımlard¹¹. Ermenilerin Osmanlılarla ilk ilişkileri, çok azınlıkta buldukları Anadolu'nun batı bölgesinde başlamıştır. Osman Gazi 1324 yılında Bursa'yı devlete merkez yaptıktan sonra, Kütahya'daki Ermenilerin çoğunluğu ve Ermeni ruhani reisliği Bursa'ya nakledilmiştir¹².

Bunlar çoğunlukla Kilikya Krallığının dağıtılması üzerine Kilikya'dan Karaman'a¹³ ve Kütahya'ya, oradan da Bursa'ya geçen Kilikyalı Ermenilerdi. Gerek bu devrede, gerek daha sonra küçük Osmanlı ülkesi içindeki Ermeni azınlığı her zaman devletin en çok güvendiği unsurlardan biri olmuştu.

Daha sonra Sivas-Malatya çevrelerine ve Fırat Nehri'ne kadar olan bölgeye, Yıldırım Beyazıt devrinde alınmış ise de, pek kısa bir süre sonra Ankara Meydan Muharebesi üzerine (1402) Timur'un kuvvetleri tamamen hakim olmuşlardı.

Timur'un Anadolu'daki hâkimiyeti devamlı olamamıştır. Osmanlı Devleti yarım asır içinde, Çelebi Mehmet zamanında Sivas-Amasya-Erzincan; Fatih Sultan Mehmet zamanında, Karadeniz sahillinden itibaren Trabzon doğusu, Erzurum batısı, Erzincan doğusu, Kayseri doğusundan İçel sahillerine kadar uzanan hattın batısına tamamen hâkim olmuştur.

Yavuz Sultan Selim devrinde, Erzurum hariç olmak üzere Bitlis-Musul hattının batısı, Kuzey Irak ve bütün Suriye, Kilikya arazinin tamamı, Mısır ve Hicaz Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Ermenilere meskûn sahanın tamamı, ancak Kanuni Sultan Süleyman devrinde (Türklerin büyük asrı) XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına katılabilmıştır."¹⁴

¹¹ Recep Şahin, *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1988), 41-42.

¹² Süslü ve diğerleri, *Efsane ve Gerçekler: Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara 2001), 11.

¹³ Ermeniler Osmanlı dönemine kadar Anadolu'nun birçok bölgesine yerleşmişlerdir. Onların yoğun olarak yaşamış oldukları mahallelerde, kendi isimleriyle anıldıkları mahalle isimlerinin mevcut olduğu tahrir defterleri bize göstermektedir. geniş bilgi için bkz., Şeyhmus Öyün, *241 Numaralı Maliyeden Müdevver Defterinin Latin Harflerine Çevirisi ve Değerlendirilmesi*, (Kütahya: Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 21, 37,402.

¹⁴ M.Sadi Kocabaş, *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*, (İstanbul Kastaş a.ş, 1990), 68-69.

Asıl ilişkiler II. Mehmet'in İstanbul'u alması üzerine başlamıştır. Türk-Ermeni ilişkilerinin II. Mehmet döneminde gelişmesinin altında şüphesiz ki onun büyük katkısı vardı¹⁵.

Fatih Sultan Mehmet döneminde 1453'te İstanbul'u aldıktan sonra sırf kendi teşebbüsü ile Ermenilerin Bursa'daki ruhani reisi *Hovakim*'i İstanbul'a getirterek Rum Patriği'nin yanında bir de Ermeni Patriği'ni 1461'de kurdurmuş ve Ermenileri de bu patrikhane ile idare ettirmiştir¹⁶. Osmanlı idaresinde Ermeniler dini vecibelerini tam hürriyet içinde yerine getirirken, kendi din adamlarını da yine kendilerinin tayin etmelerine izin verilmiştir¹⁷.

Osmanlı Devleti'nde Ermenilere verilenler sadece dini boyutta değildir. Ticaret alanında Ermenilere izin verilirken, aynı zamana Ermenilerin kendi adlarını kullanmalarına da izin verilmiştir. Osmanlı Devleti için önemli bir gelişme olan daha sonradan yasaklı Osmanlı Devleti'nde şeyhülislamın özel izni ile girecek olan matbaayı açma izni Ermenilere erken dönem Osmanlı Devleti'nde izin verilmiştir¹⁸. Gerçekten İstanbul'dan başka İzmir(1759), Van (1859), Muş (1869), Sivas (1871) gibi taşra şehirlerinde de yeni Ermeni matbaaları faaliyete geçmiştir. 1908'de bütün ülkede Ermeni matbaası sayısı 38'e ulaşmıştı¹⁹.

Osmanlı Devleti'nde huzur içerisinde yaşayan Ermeniler gerek Fransız İhtilali'nin getirdiği milliyetçilik fikri, gerek büyük devletlerin etkisi ile Osmanlı Devleti içerisinde isyan faaliyetlerine başlamışlardır. Bu olayların bir sonucu olarak Osmanlı Devleti kendi tebaasını kontrol altında tutabilmek için ıslahat çalışmaları yapmıştır. Sultan Abdülmecit tarafından 1839 tarihinde Tanzimat Fermanı ilan edilerek Osmanlı Devleti tebaasındaki azınlıklara ırk ve mezhep farkı gözetilmeden devlet güvencesini sağlamaya çalışmıştır²⁰.

¹⁵ Halil İncelik, *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I)*, Bs. 1, (İstanbul: İŞ Bankası Yayınları, 2009), 111-112.

¹⁶ Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, bs 2. (İstanbul: Amaç Yayınevi 1987), 149.

¹⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, (İstanbul Babıali kültür, 2004), 17.

¹⁸ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çevr. Metin Kıratlı, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 1970), 51.

¹⁹ Halaçoğlu, a.g.e., 18.

²⁰ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nin Müslüman Olmayan Topluluklara (Azınlıklara) Yönelik Politikası", *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi I*, Der; Mustafa Bıyıklı, (İstanbul: Gökkubbe, 2008), 357-369.

Bu bağlamda, Osmanlı Devleti içerisinde iyi bir konuma sahip olan Ermeniler, XIX. yy 'da bir takım emeller doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne karşı cephe alarak I. Dünya Savaşı'nda devleti zor duruma düşürmüştür²¹. Daha sonra 1915'te Osmanlı Devleti zor durumundan kurtulmak için kendine karşı isyan edenleri tehcire tabi tutmuştur. Osmanlı ordularının Çanakkale, Kafkasya ve Suriye cephelerinde savaştığı bir sırada, savaş alanı olan bu üç bölgeyi birer çizgiyle birbirine bağladığımızda üçgen içerisinde kalan bölgede Ermeni örgütleri, Osmanlıların Kafkas ordusu ve Suriye ordularını vuruyordu. Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtilaf güçleriyle eş zamanlı olarak olaylarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürdüler.²²

Bu işgaller karşısında Türk milleti çok derinden etkilenmiş, azınlıkların faaliyetleri sebebiyle de ileride Türk halkı milli mücadeleye karar vermiştir. Mustafa Kemal Paşa 3. Ordu müfettişi olarak²³ 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a iner inmez Türk Milli Mücadelesi'ni başlatmıştır. İtilaf devletleri ise, İstanbul hükûmetine Sevr'i imzalatmaya çalışırken, bir taraftan ise Rum askeri gücün kullanarak Anadolu hareketini ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bu amaçla İtilaf kuvvetleri Ağustos 1920 tarihinde Damat Ferit Paşa önderliğinde Sevr'i imzalatmayı başarmıştır. Türk milletine bağımsız bir devlet olarak yaşama hakkı tanımayan Sevr, bir antlaşma değil bir paylaşım belgesiydi. Buna göre, Osmanlı Devleti, Ankara ve Kastamonu şehirlerini kapsayan İstanbul ile Anadolu'nun küçük bir bölümünden oluşacak, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan ve onun güneyinde de özerk bir Kürdistan kurulacaktı.²⁴ Bu durumdan dolayı, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Türk milleti, Sevr Antlaşması'nı tanımayarak bağımsızlık mücadelesine girişmiştir. Üç yıldan fazla bir zamanda bu zorlu mücadelenin ardından 30 Ağustos 1922 tarihinde elde edilen Türk askerinin büyük zaferinin tacı olarak 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile son bulmuş ve Türkiye Cumhuriyeti, milletlerarası toplumun saygın bir üyesi olarak yerini almıştır.

²¹ Mehmet Saray, *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005),22-30

²² Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı? Belgeler*. (Ankara: ATO Yayınları), 5-15.

²³ Mustafa Kemal Atatürk'ün Paşa'nın 9.Ordu Müfettişliğine tayini ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Salim Koca- Semih Yalçın "Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayininde Osmanlı Genel Kurmayının Rolü", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. X, S. 29 (Temmuz 1994), 401-416

²⁴ Sevr'in tam metni için bkz. Ömer Budak, *Sevr Paylaşımı*, (Ankara: Bilge Yay, 2001), 59-284.

Türk İstiklal Harbi'ni ve bu harp esnasında Ermenilerin yaptıklarını büyük bir ilgi ile takip edenlerin başında İngiltere gelmektedir. Çünkü İngiltere I. Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu Bölgesi ve Kilikya bölgesinde Ermenilere vatan vermeyi söz vermiştir. Bu bağlamda geniş okuyucu kitlesine sahip The Times'da her zaman Ermenilerle ilgili konulara yer vererek bu amaçlarına ulaşmak istemişlerdir. Sakarya Meydan Savaşı'ndan sonra gazete, Ermeni meselesi ile ilgili yazılarında bazı değişiklikler görülmüştür. Milli Mücadele, Mudanya Ateşkesi ile son bulurken bir yandan The Times yazılarına yineleyerek devam ediyor ve diğer taraftan da Ermeniler hakkında neredeyse her gün yazı çıkartıyordu.

Bu doğrultuda da The Times ile ilgili bilgi vermek gerekirse; The Times gazetesi 1785 yılında, Universal Register Daily olarak yayın hayatına başlamış, 1788 yılında The Times adını almıştır. The Times resmen İngiltere'nin resmi yayın organı olarak hayatına devam etmiştir. 1785 yılından başlayarak, dünya yayınına devam etmiş bir global olarak yayın verdiği için tezin konusu olarak seçilmiştir. Zaten 1920 ile 1923 arasında Türk- Ermeni ilişkilerinin belirlendiği dönem olması açısından bu dönemde çıkan haberlerin ne kadar taraflı olduğu gözler önüne serilmiştir. The Times'da 1920 ve 1923 arasında olması ayrıca Ermeni meselesine yaklaşımın hangi çıkarlarına hizmeti için hangi başlıklar olduğu gözler önüne serilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti kuruluş sözleşmesi uzun bir dönem sayabileceğimiz 8 ay içinde tamamlanmıştır. Türkiye ile birlikte, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya katılmıştır. Türkiye Sevr'i kendi elleri ile mücadele ederek yırtmıştır. Bunun bir sonucu olarak Lozan Konferansı'na katılsa da The Times; yenilmiş ve Ermenileri katletmiş bir ülke olarak kabul ediliyordu. The Times büyük öneme sahip olan bu konferansa geniş bir yer vermiş, Lozan'daki gelişmeleri yakından takip etmiştir. Times gazetesini Lozan Konferansı boyunca baktığımız tüm konulara ayrı bir ilgi gösterse de birinci derece Ermeni yurt konusunu önde tutmuştur. Ermeni mülteci ve katledilen Ermeniler üzerinde fazla durmuş, lakin kapitülasyonlar konusunda ekonomik çıkarlar siyasi çıkarların önüne geçmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
THE TIMES GAZETESİNE GÖRE MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE
ERMENİ MESELESİ

1.1. DOĞU VE GÜNEY CEPHELERİNDE ERMENİ MESELESİNİN THE TIMES GAZETESİNE YANSIMASI (24 TEMMUZ 1923)

1.1.1. Güney Cephesi

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın akabinde Türkiye'nin güneyi 1916 yılında imzalanan Sykes-Picot Antlaşması uyarınca 4 Kasım 1918 tarihi itibarıyla İngilizler ve Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. İngilizler önce İskenderun, Antep, Maraş, Urfa, Birecik ve Merzifon'u; Fransızlar ise Adana, Mersin ve Pozantı'yı işgal etmiştir. Ancak 15 Eylül 1919'da İngiltere, Fransa ile Suriye İtilafnamesi imzalayarak, Musul'u Fransa'nın elinden almış; Maraş, Antep, Urfa ve Adana, Mersin, Osmaniye ve Hatay illerini içine alan Çukurova (Kilikya) bölgesini Fransa nüfus bölgesine dâhil etmiştir.²⁵

Güney Cephesi'ndeki çatışmalar, bölgenin İngilizler ve Fransızlar tarafından işgal edilmeye başlandığı 1918 yılından itibaren değil, 1920 yılından itibaren, bölgenin Türk hâkimiyetine girmeye başlamasından sonra The Times gazetesinin dikkatini Ermeni olayları üzerinde yoğunlaştırmıştır. Haberlerde yer alan hemen hemen tüm içerikler “güvenilir bilgi” ibaresi ile verilmiştir.

Bu bağlamda çok sağda Times editörü tarafından “Ermenistan şehri yok edildi. Ermeniler yardım bekliyor”²⁶ ifadesi ile veriliyordu. 19 Şubat 1920 tarihinde verilen haberin güvenilirliği üzerinde durularak verilen bilgilere göre, “milliyetçiler, düzensiz güçler (Kuvayımilliye) Kilikya (Adana)'yı ele geçirip ilerledikleri ve Zietus (Zeytin), Fundunjak ve Furnuz (Fırınz) (Kahramanmaraş'ın mahalleleri) 700 kadar Ermeni'yi katlettikleri bildirilmektedir. Haber yazısında Maraş'ın henüz Türkler tarafından ele geçirilmesine izin verilmemekle birlikte savaşın çok ciddi Ermeni kaybı ile sürdüğü bildirilmektedir. Ayrıca Türklerin Urfa ve çevresini de ele geçirerek bölgenin tümünde terör estirdiklerini, buna mukabil Ermenilerin yeterli savaştıkları malzemeleri olmaksızın kahramanca savaştıkları, ancak acil olarak müdahale ile çok az miktarda Ermeni'nin kurtarılabilceğini belirtmiştir.²⁷

²⁵ Salahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. C.II, (Ankara: Kültür Müsteşarlığı Yay. 1973), 209.

²⁶ The Times 19 Şubat 1920, 6.

²⁷ The Times 3 Eylül 1920, 9.

Ayrıca cephede gerçekleşen savaşlar “ Ermeni Soykırımı” olarak tanımlanmış, Türkler ile birlikte Kürtlerin acımasızca Ermeni öldürdüğünü bildirerek, “cani” tanımlaması ile ilan ediyordu. 20 Eylül 1920 tarihli haberde Ermenilere, Türklerin ve Kürtlerin çeşitli yöntemlerle işkence ettikleri, kadınların ise tecavüz edildiği, son haberlerin fenalıklarla dolu olduğunu, 6.000 Ermeni’nin Kilikya’da öldürüldüğü iddiasında bulunmuştur.²⁸ Bunun muhtemel nedeni Anadolu coğrafyasında kurulmak istenen hem “ Ermenistan” hem de “Kürdistan”ın Diyarbakır, Muş, Erzurum ve Van vilayetlerini kapsamaktadır. Bu vilayetler 1879 yılından itibaren Ermeniler ve Kürtler arasında sorunlar yaşanmasına neden olmuştur.²⁹ Batılı devletler bu anlaşmazlıkta Ermenileri destekleme yoluna gitmişlerdir.³⁰ Bu durumun kanıtlarını fazla geri bir tarihe gitmeden Paris Konferansı ve Sevr Antlaşması çerçevesinde yer vermek yararlı olacaktır. Paris Konferansı’na Ermeniler iki delegasyonla katıldılar. Ermeni Cumhuriyeti’ni temsil eden delegasyonun başında Ahorian, milli delegasyon dedikleri yani bir bakıma bütün Ermenileri temsil eden grubun başında da Bogos Nubar Paşa vardı³¹. Bunlar 12 Şubat tarihinde konferansa bir muhtıra vererek Kafkas Ermeni Cumhuriyeti arazisi ile beraber Kilikya ve 7 ilden oluşan bir bağımsız Ermenistan kurulmasını, bunun devletlerden birinin *mandasına* verilmesini, ayrıca katliamlara katılmış olanların cezalandırılmalarını istediler. Ermenistan ve Boğazlar üzerinde mandaterlik söz konusu olunca Başkan (Wilson) bu projeye karşı sempatik bir tutum aldı. Bu katledilmiş Ermeni milleti bakiyesini, bir nesil boyunca kendisini katleden, horlayan, soyan ve harbin sonuna dek de bu davranışına devam eden ırkın zalim insafına bırakmayı öngören bir tanzime rıza göstermeyeceğimiz aşikârdı. Ancak halkını ve ümidini yitirmiş Ermenistan’ın bir taraftan Türklere diğer taraftan Bolşeviklere karşı tek başına kalması mümkün değildi. Sevr Antlaşması’na Ermenilerle ilgili 88, 89. maddelerle ve dolaylı şekilde ilgili olarak 230.madde konuldu. Madde 88: “ Türkler... Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıyacak.” Madde 89: “ Türkiye Ermenistan arasında Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetleri sınır kabul edilecek.” Ermenistan’ın denize çıkışı ile sözü geçen sınıra bitişik bütün Osmanlı topraklarının askersizleştirilmesine ilişkin ileri sürebileceği bütün hükümleri kabul etmeyi kararlaştırmıştır. Madde

²⁸ The Times 20 Eylül 1920, 6.

²⁹ The Times 20 Ekim 1920, 6.

³⁰ Ali Ağcakulu, *Kürt Milliyetçiliğinin Kısa Tarihi*, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2015), 73.

³¹ Mihran Damadyan, *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*, Haz. Haluk Selvi, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2009), 89-90.

230: “*Osmanlı hükümeti, 1 Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu’nun parçası herhangi bir toprak üzerinde..., topluca ölümlerden sorumlu olanlar kendilerine teslim etmeyi yükümlenir*”³². Ermenilere Batılı devletlerin desteği bir kez daha kanıtlanırken Sevr Antlaşması’nda Kürdistan konusunun ayrıntısına girilmezken, Ermeni meselesine uzun açık ve Ermenilerin istekleri doğrultusunda olduğunu görmekteyiz. Bu taraflı olmanın bedeli ise Güney Cephesi anlatılırken basına Türklerin ve Kürtlerin “*Ermeni Katliamları*” yapanlardan olduğunu olduğu propagandasını işlemiştir³³.

Diğer taraftan The Times gazetesinde Mustafa Kemal (Atatürk) idaresi altındaki Kuvayımiliye hareketinin güçlenmesinden ciddi bir tedirginlik duyulduğu da anlaşılmaktadır. The Times gazetesinin atmış olduğu “ *Türklerin Geri Dönüşü*”³⁴, “ *Ciddi Bir Durum*”³⁵ başlıklı yazılarda Türk ulusal hareketin güçlendiğini ve Ermenilere karşı ciddi bir harekâta neden olacağı yönündeki görüşlerine yer vermiştir. Türk askerleri, Ermeni Cumhuriyeti (Güney Cephesi için Kilikya ve çevresi) istila etmek için fırsat kollamaktadır. Bu nedenle Türklere karşı önemler alınmalıdır³⁶.

Yine 27 Aralık 1921 tarihli haberde, antlaşmadan önce Türklerin bölgedeki Ermenileri katlettikleri ve devamında, Türkler tarafından, Adana’nın tahliyesi sırasında yağmalamalarda bulunduğunu bildiriliyordu. Bu yağmalamalar sırasında daha çok savaş malzemeleri tercih edilirken, Fransızlar bölgede Ermeniler ile Türkler arasında tampon bölge kurup, Ermenileri Suriye bölgesine taşınmasına yardımcı olduğu bildiriliyordu³⁷.

Makalenin devamında ise, İtilaf Devletleri’nin Ermeni katliamına daha fazla göz yummayacağı ve bu nedenle Kilikya’nın Fransız mandaterliği altına girmesi dışında bir çözüm yolunun bulunmadığını bildiriyordu. Makaleye göre Kilikya’da çok ciddi şekilde Ermeni katliamı devam etmekteydi. Bu nedenle Kilikya’da önlem alınmalı ve Vali General Gourand’a Türklere karşı milis güç oluşturması konusunda destek verilmelidir. Kilikya ve çevresinde Türk asayişinin kaldırılması ve asayiş sağlama işini tamamen Gourand’a verilmesi konusunda bir dizi tavsiyeler veriyordu³⁸.

³² Gürün, a.g.e., 361-362.

³³ Saray, a.g.e., 72-73.

³⁴ The Times 3 Mart 1920, 19.

³⁵ The Times 3 Mart 1920, 19.

³⁶ The Times 3 Mart 1920, 19.

³⁷ The Times 6 Mart 1920, 10.

³⁸ The Times 18 Şubat 1920, 16.

Güney Cephesinde General Gourand'ın Ermenilerle ilgili faaliyetlerini değerlendirecek olursak, Suriye-Kilikya komiserliğine ve doğu başkomutanlığına General Gourand tayin oldu (2 Aralık 1919)... Çukurova yerleştirdiği yüz bin Ermeni ile yine 70 binini Adana ile köylerine, 12 bini Dört Yol'a, 8 bini Saimbeyli'ye, geri kalanları da; Osmaniye, Kadirli, Kozan'a iskan edilmişti. Ayrıca Antep, Maraş, Zeytin'a İstanbul ve Anadolu'dan 50 bin Ermeni getirilmişti. Adana'da 4 piyade alayı ve süvari alayı karargâhı ile silahkam bölüğü vardı. Bir piyade taburu da Misis'in savunmasına ayrılmıştı... Düfyo'nun emrinde 20 top ile çok sayıda makineli tüfek, 5 zırhlı otomobil, tank ve uçaklar bulunuyordu... Ayrıca silahların binlercesi Ermenilere verilmişti³⁹.

Adana ve çevresinde olayları bu çerçevede yer almış daha sonra Maraş savunması başlaması ile odak haber merkezini Maraş'a kaydırmış ve bir dizi haberler yayınlamıştır. Haberlerin devamı yoğunluk açısından Fransızların bölgeye boşaltmaya başladığı 11 Şubat 1920 tarihinde sonraki dönemlere ağırlık gösterdiğini görmekteyiz. 18 Şubat 1920 tarihli The Times haber başlığında "*Ermeniler katlediliyor*" atılırken, Fransa ve Amerika'nın Türk milis kuvvetlerinin saldırdığı, Maraş'ın geleceği konusunda umutsuz ve endişeli olduğu, 2000'in çok üstünde Ermeni'nin katledildiği bildirilmekteydi. Ayrıca Maraş'taki Amerikan komisyonunun bildirdiğine göre, her gün 100 Hristiyan öldürüldüğü iddiası vurgulanıyordu. Henüz doğrulamayan bilgilere göre Maraş'ın Türkler tarafından ele geçirildiği ve tamamen düşüp düşmediğinin teyit edilemediğini yazmıştır⁴⁰.

Maraş ilgili olan olaylar konusunda gazete özellikle edebi bir tutum ile verdiği, Türklerin Maraş'ı alırken mezalim yaptıkları tezini güçlendirmek ve dünya basınında inandırıcılığını artırmak için isim verilmeksizin tanıkların şahitliğine başvurulmuştur. Ayrıca Maraş'taki olayları kronolojik olarak takip edemediğini görmekteyiz.

Bu bilgiler ışığında 22 Mart 1920 Maraş katliamından kurtulan bir tanığın ifadesine göre en korkunç katliam Maraş'ta yaşanmıştır. Yüzlerce Ermeni beş gün boyunca kilerde saklanmıştı. Türkler zarar vermeyeceklerini söyleyerek, Ermenilerin saklandığı yerlerden çıkmalarını sağlamışlar ancak çıkanları kurşunlamışlar, sakladığı yerlerden çıkmayanları ise kilere girerek süngülemişlerdir. Kadın ve çocukları hiç

³⁹ Gürün, a.g.e., 401,411.

⁴⁰ The Times 18 Şubat 1920, 3.

acımadan öldürmüşlerdir. Ancak birkaç tanesi kalmıştır. Türkler genç kızlara da saldırmıştır. Katlettiklerini bina ile birlikte ateşe vermişlerdir.⁴¹ Maraş'ta yaşanan bu ve buna benzer olaylar benzerlik açısından Türklere yapılanlar katliamlar ile ilgili isim ve yer vererek bir örnek vermek gerekirse; Ermeniler, önce silahlarınızı bize teslim ederseniz size asla dokunmayacağız diyerek söz vermişler. Fakat bu yeminli sözlere kanan Müslümanların ellerindeki silahları aldıktan sonra saldırmaya, onları öldürmeye, kadınlara kızlara tecavüz etmeye köylerini yakıp, eşyalarını yağmalamaya başlamışlardır⁴².

Olayların gerçekleşmesindeki propaganda faaliyetleri çerçevesinde asılsız haberlerle devam eden Times, yüzlerce Ermeni'nin bir mahallede toplanarak balta ve bıçakla barbarca öldürüldüğünü, bazı Ermenilerin örnek olması için okul bahçesinde kurşuna dizildiğini edebi bir yazı dizisi ile okurlarına ulaştırmış⁴³.

Ayrıca bunların yanında acımazlık ve Türkleri sadece Ermeni meselesi ile birleştirilmemiş; Fransızlara ait at ve katırların yem ve su ihtiyaçlarının karşılanmasına izin verilmemesi üzerine hayvanlar halsiz düşmüş, Fransızlar hayvanlar ölmeden kesmişler ve garnizona yedirdiğini de eklenmiştir. Maraş ve çevresindeki Ermenilerin canlı hayvan ve mülklerin yağmalandığını, karşı koyanların hiç acımadan öldürüldüğü bildirmiştir⁴⁴. Görüldüğü gibi hayvanlarında ölümüne neden olduğu anlatılmıştır. Yine isimsiz olarak yayımlanan haberde Türklerin, 17 Amerikan yardım cemiyeti çalışanına zorluk çıkardıkları söylentisidir. Bu çalışanlar uçaktan atılan ilanlarla umutlandıklarını, dağ yollarını takip ederek zorluklarla Amerikan yardım cemiyeti çalışanları uçağa ulaşabilmişler. Ordu ve göçmenler geride kalmış olduğu 16.000 Ermeni, Maraş'ta ya kuyuya atılmış ölmesi beklenilmiş ya da köprüden atılarak ölmeyenleri kurşuna dizildiği 22.000 Ermenin Maraş'ın dışına çıkarıldığı aktarılmıştır⁴⁵.

Yine The Times'ın 3-10 Mart 1920 gazete sayılarında; Türklerin Adana Demiryolu hattını kestikleri ve yaklaşık olarak 4.000 Ermeni'yi katlettikleri bildirilmiştir. Fransızlarla savaşan Türk milislerinin Maraş'a doğru yöneldiğini

⁴¹ The Times 22 Mart 1920, 15.

⁴² Gürsoy Solmaz, Doğu'da Ermeni Zulmü Gören Vatandaşlarımızın İfadeleri, Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu Ed. Hasan Celal Güzel, (Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2000), 424- 425.

⁴³ The Times 26 Mart 1920, 12.

⁴⁴ The Times 7 Nisan 1920, 12.

⁴⁵ The Times 2 Mart 1920, 16.

belirtmektedir⁴⁶. Ancak 9 ve 10 Mart 1920 tarihli haberde öldürülen Ermeni sayısında indirimle gidilmiş ve 500 olarak verilmiştir⁴⁷.

I. İnönü Savaşı'nın sonunda imzalanan Londra Konferansı, “*TBMM Hükümeti, Osmanlı Hükümeti, İngiltere, Fransa, Yunanistan ve Japonya'nın katılımıyla gerçekleşti*”⁴⁸ “... *Türkler, ellerinde bulunan İngilizleri serbest bırakacak, buna karşılık İngilizler Ermenilere ve İngilizleri esirlerine zulüm ve suiistimal etmemiş olan Türk esirlerini iade edeceklerdi... Diyarbakır ve Sivas Fransızlara iktisadi ayrıcalıklar verilecek*”⁴⁹. Londra Konferansı'na ilişkin haberlere The Times gazetesinde yer verilmiştir. Türklerin Ermeni katliamlarına son vermezse İstanbul'da bulunanların tutuklanması konusu üzerinde durulmuştur⁵⁰. Devam eden yazıda, geçmişte Fransızlara verilen ayrıcalıkların neden genişletilmesi gerektiği konusunda görüşler bildirilmiştir⁵¹.

Fransızların Türkleri İstanbul'dan çıkartılması için aktif siyaset izlediği ve Türklerin İstanbul'da durumu ile ilgili Avam Kamarasında tartışıldığı, Amerika'nın İstanbul ve Ermeniler üzerindeki vasiliğinin artması konusunda Mr. Lloyd George fikir bildirmiştir. Ama Amerika'nın böyle bir şey istemediğini aktarılmış. Sir. Donald Maclean ise Türklerin Ermeni soykırımında İstanbul'u üst olarak kullanıldığı fikrini ileri sürmüştür. Sultan'ın ise Konya'ya gönderilmesinin akıllıca olmayacağı, çünkü Sultanın Konya'da kontrol altında tutulamayacağı o yüzden Sultanın İstanbul'da kalmasına izin verilmesi gerekliliğini ince ayrıntısına kadar aktarmıştır⁵². 12 Mart 1920 tarihli haberlerdeki bilgilere göre Amerika'nın, Türkleri İstanbul'dan kovma niyeti olan İngiliz ve Fransızları desteklediği, bunun uzun dönemde Avrupa Devletleri için önemli olduğu ve ek olarak Ermeni kurban sayısının 16 bin olarak tahmin ettiklerini dile getirmişlerdir⁵³.

Daha sonraki haberler ise Adana, Tarsus, Mersin ve Antep savunmaları ile ilgili haberlere yer verilmiş. Türk milislerine karşı Ermenilerin gönüllü olarak organize

⁴⁶ The Times 5, 7 Mart 1920, 6.

⁴⁷ The Times 9, 10 Mart 1920, 9.

⁴⁸ M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. I İstanbul 1995, s. 404

⁴⁹ Aybars a.g.e., 263- 264.

⁵⁰ The Times 21 Mart 1921, 16.

⁵¹ The Times 21 Mart 1921, 1.

⁵² The Times 6 Ekim 1920, 9.

⁵³ The Times 12 Mart 1920, 8.

oldukları, şehirleri Türklerin hâkimiyetine vermeyeceklerini gönüllülerin azimle savaştığını vurgulamıştır⁵⁴.

Antep ile ilgili olarak ilin işgalinden 29 Ekim 1919'da İngilizler işgalleri altındaki Güneydoğu Anadolu Bölgesini Fransızlara terk ederken bundan çeşitli şekillerde faydalanacaklarını düşünüyorlardı⁵⁵. The Times gazetesine bölgenin İngilizler tarafından işgal edilmesi değil, ayaklanmalar ve basına yansımaları Suriye İtilafnamesi ile Fransızlara bırakıldıktan sonra başlamıştır⁵⁶. 6 Nisan 1920 tarihinden itibaren haberlerin geldiği görülmektedir. Fransa'nın şehri almak için Suriye'den takviye askerler getirdiğine yer verilmiştir⁵⁷. Fransız askerlerinin bildirildiği başlıklı yazılarda Antep'te 15.000 Ermeni bulunduğu ancak Türkler tarafından 1.200 kadarı öldürüldüğü diğerlerin ise farklı bölgelere dağıtıldığı yazılıyordu⁵⁸. Zaten 1921 Ankara Antlaşması ile cephenin kapanıp Fransızların bölgeden çekilmesinden sonra The Times gazetesi başlık yazılarında *Bir Milyon Hristiyan Katledildi*⁵⁹, *Kilikya'da azınlığın tehlikesi*⁶⁰ *Ermeniler Kilikya'yı bırakıyor Türklerin sözlerine inanç yok*⁶¹, *Düzensizlik ve Katliam*⁶² gibi başlıklara yer verilmiştir. Bunun nedenleri arasında Fransa'nın aniden bölgeden çekilmesi ve Türk İstiklal Hareketinin güçlenmesi Doğu ve Güney Cephelerinde alınan askeri başarılar ile Batı Cephesinde kurulan düzenli ordu ile Yunan kuvvetlerinin işgal hareketinin durdurulması ile güçlenen Ankara Hükümeti, hem haberlerde azalma hem de İngilizlerin Ermeniler üzerindeki siyasetin değişmesine bağlayabiliriz. İngilizlerin Türklere yönelik siyasetinin değişmesi ise Öncelikli birinci neden, Türk İstiklal Harbinin başarısıdır⁶³. İleride Batı Cephesinde bahsedileceği üzere Türk Hükümetinin cephede elde ettiği başarılar, haber başlıklarında ve İngilizlerin Türkler üzerinde siyasetinin değişmesine neden olduğu tahmin edilebilir. Fransızlar Suriye İtilafnamesi

⁵⁴ The Times 7 Nisan 1920, 2.

⁵⁵ Zekai Güner, "Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri", ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C. 3, S. 6, (2007): 49- 65.

⁵⁶ Geniş bilgi için bkz. Müzehher Yamaç, "Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918-1940)", *Bellekten*, C. LXXXII, S. 295, (Ankara: 2008 Aralık), 1153-1172.

⁵⁷ The Times 6 Nisan 1920, 14.

⁵⁸ The Times 13 Nisan 1920, 12.

⁵⁹ The Times 13 Aralık 1921, 13.

⁶⁰ The Times 10 Aralık 1921, 7.

⁶¹ The Times 12 Kasım 1921, 10.

⁶² The Times 23 Şubat 1922, 13.

⁶³ Halil Ersin Avcı, *Türk-İngiliz İlişkilerinde Ermeni Faktörü*, (İstanbul, Doktora Tezi, 2010), 410.

ile bölgeyi altıktan sonra The Times, *Türklere ağır kayıplar verdirildi* haberlerine yer veriyordu⁶⁴.

Türklerin Güney Cephesindeki aldığı askeri başarılar sonucunda Fransa'nın çekilme kararı alması üzerine 6 Mart 1921 tarihli haberde Türkler ile Fransızların anlaşabilecekleri yönünde bilgisine yer vermiş,⁶⁵ akabinde Fransızların öncülük etmesi ile Kilikya'nın boşatıldığı aynı zamanda Türklerin başta Ermeniler olmak üzere azınlıkların korunması konusunda fikir birliğine vardıklarını bildirmiştir⁶⁶.

Fransızların Ermenilere sahip çıkamadıkları, onları yalnız bıraktığı konusunda kızgınlık duyulduğu da anlaşılmaktadır. Çünkü Ankara Antlaşmasından sonra da bölgede Türklerin katliam yaptıkları ve bunu engelleyecek aslında Fransızların oldukları onlarda bölgeyi boşalttıklarını yazmıştır⁶⁷.

Güney Cephesi hukuken 20 Ekim 1920'de Ankara Antlaşması ile kapandı⁶⁸. The Times gazetesinde 1921'de Ankara Antlaşması ve sonrasında yapmış olduğu değerlendirmede;

‘Bölgedeki Müslüman olmayanların farklı yerlere göçlere zorlandığı yahut öldürüldüğü, Ermenilerin ise Kilikya'dan Mezopotamya'ya ve Kıbrıs'a göç ettirilmesinin kolaylaştırılması için bazı çalışmalar yapıldığı ve izinler verildiği, zengin Ermenilerin zaten ya Kıbrıs'a gittiğini ya da gitmek için yola çıktığını, Ermeni patriği bölgede zor durumda kalanlara yardım ettiği haberi verilmiştir. Aynı haberin devamında, Kilikya Ermeni Başpiskoposu Sarajiyani, The Times'a telgraf vererek Ermenilerin Hristiyan bayrağı altında yaşayabilecekleri bir ev bulmaları için Büyük Britanya'ya (İngiltere) başvurduğu söyleniyordu. Akabinde ise Türk-Fransız Antlaşmasını bazı maddelerine uyulmaması üzerine müzakerecisi olan Henry Franklin- Bouillon Adana'ya geri döndüğü ancak Mustafa Kemal (Atatürk) kendisi ile görüşmeyeceği yerine Trabzon Valisi Hamit Bey'i gönderdiği’’ bildiriyordu⁶⁹.

Adı geçen gazetede, Kilikya'da Azınlığın Tehlikesi, Fransızların Sözlerinde Şüphe Dolu verilen haber başlık ve alt başlıklarda; Henry Franklin- Bouillon gönderdiği telgraf ile Kilikya çevresindeki azınlıkların durumunu değerlendirmiştir. Franklin'in bildirdiğine göre, Kilikya'daki azınlıklara Kemalistlerin 4 Ocaktan önce askerlik

⁶⁴ The Times 4 Haziran 1920, 5.

⁶⁵ The Times 6 Mart 1921, 4.

⁶⁶ The Times 7 Kasım 1920, 10.

⁶⁷ The Times 11 Nisan 1921, 12.

⁶⁸ Gürün a.g.e., 420.

⁶⁹ 12 Kasım 1921, 11.

hizmeti veremeyeceğini, kendilerine önlem alması için Kemalistlerin uyarıda bulunduğu, Rumlar ve Ermenilerin Yakın Doğudaki barışı bekleme ümitlerinin kısa sürede gerçekleşemeyeceği belirtiliyordu. Ateşkesten bu yana 25.000'in üzerinde azınlık Kilikya'da katledilmiş, Kemalistlerin, Yunan Cephesinde Ermeni ve Ortodoksları istihkâm ettikleri ve I. Dünya savaşında yaptıkları işçi taburları olarak kayıt etmeleri pek mümkün gözüküyordu. 1917 ve 1918 yıllarında bu tür işlerde çalıştırılanların ifadelerine sık sık rastlanıyordu, ifadelerini ekledikten sonra, bu işçi taburlarının Rum, Arap ve Ermeni olmaları özellikle belirtilmiştir. Slogan eşliğinde çalıştırıldıkları, slogan ise *“Öldürmeyeceksin, ama hayatta kalmak için gayretle çabalayacaksın”* olduğu ve Türk subayların sloganı olduğu daha sonra yapılan araştırmalardan sonra ortaya çıktığını belirtiyordu. Kilikya'nın değerlendirmesi konusunda fikirlerini yazıya aktarmaya devam eden Henry Franklin- Bouillon, Kilikya'nın Fransız tarafından tahliyesinin gerçekleştirildiği, lakin bölgede Ermenilerin bulunduğu ve bunların hayatlarının güvencesi bir nevi İngilizler olduğu ve İngilizlerin ise pek yakın bir zamanda Kemalistler ile anlaşma yapacağı sonucuna varıyordu⁷⁰.

İngilizlerin, Ermenilere hamiliği üzerine 21 Ocak 1922 The Times, Ermenistan için yeni bir Plan başlığı ile İngiliz Ermeni Yüksek Konseyi tarafından Küçük Asya'daki Ermeni nüfusunun Türk yönetiminin zorluklarından korumak için aşağıdaki adımları atabileceğini söylediğini bildirerek kararlarını eklemiştir. Mart 1921'de Londra'da alınan kararlar ile eylül ayında Milletler Cemiyeti tarafından onaylanan Ermeniler için Türk yönetiminden tamamen bağımsız ulusal bir yurt, kurulduğu yeri ise Küçük Asya olduğu bildirilmiştir. Kilikya ve çevresi için çözüm önerisi olarak, Türk bayrağı altında özerk bir yönetim kurulması düşüncesini ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra burada bütün azınlıkların olması ama ırkların eşit olarak yönetime sahip olması, Türk yönetimin müdahalesine muaf tutulması, Hıristiyanlardan isteyenlerden Kilikya dönmesi, tam inanç özgürlüğü için Türklerin gerekirse belli bir bölge dışında tutulması önerisini vermiştir. Küçük Asya ve diğer bölgeleri için ise çözüm önerisi olarak, Türk olmayanların tedavisi için, Türk hükümetinin üzerine düşen görevleri yerine getirip getirmediği konusunda denetleme yapmak için Avrupa Konsoloslukları atanacak yeterli

---

⁷⁰ The Times 10 Aralık 1921, 10.

kişilerin olması, etkin olarak jandarma birliğinin kurulması yönetimi ise Avrupalı subaylara verilmesi konusunda çözüm önerilerini vermiştir⁷¹.

Güney Cephesi için 1921’de imzalanan Ankara Antlaşması hiç şüphesiz çok önemli bir yere sahipti. “Bu anlaşma ile Birinci Dünya Savaşı öncesi kurulmuş İtilaf Bloku parçalandı. Versay’da kendisini desteklemeyen ve Almanya’ya yumuşak davranan İngiltere’ye kızan Fransa, Türkiye konusunda İngiltere’ye oyun oynuyor ve tek başına hareket ediyordu. Ankara Antlaşması Fransız basınında büyük bir başarı olarak desteklenirken, İngiliz basınında büyük bir tepki ile karşılandı. İtalya’nın anlaşmak üzere olduğu ve İngiltere’nin Müslüman sömürgelerinde ayaklanmalar çıkmasından endişe ediyordu.

Amerika Monreo Doktrini ile kendi kıtasına çekilmişti.⁷² Dünya’da gelişmeler açısından tüm bunlar olurken, Almanya’nın Versay hükümlerinden sıyrılmaya çalışması, Japonya’nın adasından dışarı çıkması ile yeni gelişmeler basının, İngiltere’nin yalnız kalmasına çözüm olarak Amerika’yı bölgeye davet etmesine sebep olmuştur.

13 Eylül 1922 tarihli gazete başlıklarında “*Amerika ve Yakın Doğu*” başlıklı James Jannon’un yazdığı uzun bir yazı ile Fransa ve İtalya’nın ise günah keçisi ilan edilmesi açık bir şekilde görülüyordu. Gazete, “Anadolu’da Hristiyanların Güvenliği, Türkiye’ye Amerikan uyarısı” alt başlıklarıyla kamuoyunun nazarı dikkatlerini üzerine çekiyordu. Yakın Doğuda The Times’dan alınan bilgilerin açık anlaşılır ve güvenilir olmasından Amerikan yetkililerin memnuniyetini sağlamıştır.

⁷¹ The Times 21 Ocak 1922, 9.

⁷² Aybars, a.g.e., 277-278.

Türklerin vahşi öldürücü fanatizminden korunma talebi olduğu Amerikalı Hristiyanların bu taleplere çok sıcak bakmıştır. Asya'daki durum ile ilgili uluslararası koşullarda bir soruşturma yapılması gerektiği teklif edildiği ve diğer devletlerin ısrarla reddettiği bu teklifi Amerikalı komisyonların bölgede soruşturma⁷³ başlattığı bildiriliyordu. Bunun nedeni ise Amerikalı Hristiyanların diğer Hristiyanlara göre bölgede en yüksek korunmanın dilekleri oldukları bildiriyordu. Amerikan kiliselerin bu konuda konuşmalar gerçekleştirdiği onların ise istekleri, Amerika Birleşik Devletlerinin Hristiyanların güvenliğinin tehdit eden, yapılan zulmü durdurmak için ve ıssız yıkılmış evleri yeniden inşa etmek için nezaketle destekleri bildirdiğini iletliyordu. Kararlar tüm kiliselere gönderilmiş tüm Kiliselerin aynı görüşü onayladığı bildirilmiştir. Kararların Güney Metodist Kilisesi Sosyal Hizmetler Komisyonu Başkanı olarak, Dışişleri bakanı Chares Evans Hughes'e⁷⁴ sunması talimatı verildiği bildirilmiştir. Sonra alınan kararların Jamos Jannon ve papaz tarafından dış işleri bakanı Chares Evans Hughes'e verildiği anlatılmıştır. Artık Küçük Asya ve Yakın Doğu'daki Hristiyan uluslarının, ölümlerden korunmasını sağlaması ve eğer sağlamazsa tanrının gazaba Amerika üzerine olacağını anlatmıştır.

Devamında ise Türkiye'de yaşayan Hristiyan azınlıkların, Amerikan sempatisini kaybetmeye başladığını, ancak bölgede yapılan soruşturmalar ve raporlar ile güvenlerinin tekrardan canlanmaya başladığını eklemiştir. Bakanlığın Türkiye'de gelişmeler içtenlikle takip ettiğini eklemiş "*İçtenlikle*" denilerek James Jannon yazının birinci bölümüne son vermiştir⁷⁵.

Yazının devamında ise Amerika yardım komisyonunun bölgeye yardım etmek istediği lakin bununla başa çıkamadığı İtalya ve Fransa'nın ise yardıma sıcak

⁷³ King-Crane Komisyonu. ABD Oberling College'in Rektörü Dr. Henry C. King ve ABD'li iş adamı Charles Crane'den oluşturularak Orta Doğu'ya yollandı. Mayıs ve Temmuz 1919 tarihlerinde bölgeye giden bu ünlü King-Crane Komisyonunun 28 Ağustos'ta sunduğu rapora göre, Suriye ve Filistin Arapları, Filistin ve Lübnan'ı da içerecek Suriye devletinin tam bağımsızlığından yanaydılar. Eğer gerçekleştirilmezse, ABD ya da İngiltere'nin mandasını istiyorlardı. Her şekilde Fransa'nın mandası olmaya ve Siyonizme karşıydılar. Komisyon, Suriye ilişkin şu öneride bulundu: Filistin'i de içerecek biçimde kurulacak Suriye'nin Krallığına Faysal getirilecek ve bu devlet ABD ya da İngiltere mandası konulmalı, Filistin'deki kutsal yerler ise uluslararası bir yönetime bırakılmalıdır. Irak ise Arapların tam bağımsızlık istediklerini ve manda sistemine karşı oldukları için mandater devlet konusunda bir tercih belirtmediklerini, Diyarbakır, Musul ve Mohammara üçgeninde kurularak Irak devletinin başına Emir Abdullah'ın ya da Zeyd'in kral olarak geçmesini düşündükleri bildirdi. Komisyonun görüştüğüleri arasında Kürdistan Teali Cemiyeti yöneticileri de bulunmaktadır. *Türk Dış Politikası* Edit; Baskın Oran cilt I, (İstanbul: İletişim yay. 2009), 201.

⁷⁴ Saray, a.g.e., 100-125.

⁷⁵ The Times 13 Eylül 1922, 13.

bakmadıkları aktarılmıştır. Zaten yardım komisyonu küçük bir miktarda yardım istemişti. Fransa'nın bu olumsuz tutumu ile Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşmasının şaşkınlık ve bazı kesimlerde hatırı sayılır bir öfkeye neden olduğu verilmiştir. Türkler Yakın Doğu'da Hristiyanların zulmüne ve katliamlarına devam edecekse Amerika'nın bölgeye gelmesi ön görülmüştür. Türklerin bu çirkin davranışlarının yanında Fransızların ve İtalya'nın kâfir Türklere yeni hayat verdiğini ve bu cinayetleri Batı dünyası Hristiyanları tarafından uzun yıllar unutulmayacağı kesin olarak bildirilmiştir⁷⁶.

Edebi bir yazı olmanın yanında tarihinde altını çizerek;

“Amerika halkı Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'ya yardım etmek için I. Dünya Savaşına girdi. Çünkü Alman ordusunun özgürlüklerini tehdit ettiğine inandıkları bu inanış ile savaşa girdiğini, Amerikalı annelerin, babaların ve oğulların hayatlarını tehlikeye atma konusunda anlaştıkları bildirirken şimdi Fransa ve İtalya'nın hangi nedenle olursa olsun mağlup Türklere umut ve hayat verdiyse, Amerika'nın verdiği yardım için Amerikan halkına kötü bir şekilde geri ödeme yapmış olmayacaklar mıydı?” Amerika'da Hristiyanların bazı soruları sormaya devam edeceklerini bildirerek ekliyordu. *“Yakın Doğu'daki kardeşlerimizi kurtarmak için ne yapmalı? Küçük Asya'daki azınlıkların canları İtalya ve Fransız anne, babalar ve çocuklar kadar değerli değil midir? Onlar sayıları az olduğu için yalnız mı bırakılmalı? Türk gücünün artmasında Fransız ve İtalyan desteği var mı?”* diye soruyordu⁷⁷.

Bu sorunların ardından Türk Milletini ve Türk Hükümetini tehdit etmekten geçemeyen editör, Türk Hükümetinin Milletler Cemiyetine bir telgraf gönderdiği ve Türk Milletinin milliyetçi damarlarının kabardığı ve bu nedenle çıkacak olaylardan sorumlu olmadığı bildirirken, hemen buna cevap olarak Avrupa Hükümetleri, Türk hükümetine bu olaylardan sorumlu tutacağını bildirmesi ve olayların üzerine gidilmesini söylemiştir. Bununla kalmayan editör; Hristiyanların katliamlardan korumak için Amerika ve Avrupa ülkeleri, gemi, uçak ve asker göndermeli. Eğer katliamlar devam ederse, Türk hükümetinin yasa dışı hükümet olarak ilan edileceğini, uygar devletler tarafından tanınmayacağı, olağan ticaret kanalları üzerinden ithalat veya ihracat

⁷⁶ The Times 13 Eylül 1922, 6.

⁷⁷ The Times 13 Eylül 1922, 6.

yapmasına izin verilmeyeceğini, medeni hükümetler tarafından boğazlar geçilmesine izin verilmeyeceği üzerine basılarak tehditlerini saydırıyordu.⁷⁸

Milyonlarca Ermeni ve Suriyeli Hristiyanların kanlarının cennette ağladığını lakin bu durumun çok uzun sürmeden dineceği çünkü Yunanlıların tekrardan ileri harekâta geçmek için iki ay gibi bir zamandır beklediğini hazırlıklarını yaptığını bu sayede ağlayan kanların dineceği umut ettiğini bildiriyordu. Dökülen kanlarının acısını ne İtalya ne de Fransa en aza indirmiş ne de dindirmiştir. Yakın Doğu'da geride kalanların hayatlarını korumak için Amerikan Halkının dostluğuna güven duyulduğunu bildirmiştir.⁷⁹

James Jannon yazıyı bitirirken nihayetinde tüm bu yazdıklarının nedeni açıklar gibi Amerika Birleşik Devletleri, sadece siyasi olarak değil gerektiğinde ordu ve donanma ile bölgeyi güvence altına almak için derhal ve aktif olarak işbirliği yapacağına inanıyorum niyetleri ile bitiriyordu. Anlaşılmaktadır ki açık ve net olarak Amerika Birleşik Devletlerini İngiltere ile iş birliği yapması için basın yolu ile çağrıda bulunuyordu⁸⁰.

1.1.2. Doğu Cephesi

Brest Litovsk Antlaşmasından sonra, Osmanlı İmparatorluğu 1878'de Ruslar'a kaybettikleri Batum, Kars, Ardahan'ı, plebisit yapılarak elde etme hakkını kazandı. Türk ordusu, Nisan ve Temmuz 1918 arasında Batum'dan Bakü'ye kadar olan yerlere girdi. Osmanlı Devleti buraları ele geçirir geçirmez Elviye-i Selase (Batum, Kars, Ardahan) de plebisit yaptırdı. Mondros Mütarekesi hükümleri gereğince Türk kuvvetleri 1914 sınırına çekilerek buraları terk ettiler. Türk Ordusu bölgeden çekilirken milis kuvvetleri kurdu. İngilizler 13 Ocak 1919'da Kars'a girdi, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti olmak üzere Gürcistan, Azerbaycan ve Nahcivan Cumhuriyetleri kurulmuştur⁸¹. BMM'nin açılması ile Ermenilere karşı Doğu Cephesi açıldı. İşgal kuvvetleri arzu ettikleri isteklerine ulaşmak için harekete geçti. Doğu Cephesinde Osmanlı Devletinden kalan 15.Kolordu dağıtılmamış ve Kazım Karabekir komutasında idi. İngilizlerin desteği ve yönlendirmesi neticesinde Ermeniler bölgede yağma ve sivil

⁷⁸ The Times 13 Eylül 1922, 6.

⁷⁹ The Times 13 Eylül 1922, 6.

⁸⁰ The Times 13 Eylül 1922, 6.

⁸¹ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, (İzmir: Ercan Kitabevi, 2004), 249-250.

vatandaşların katliamlarına başladılar. Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir hemen harekete geçmiştir. Türk Ordusu, Kazım Karabekir komutasında 24 Eylül 1920’de ileri harekâta başladı, 29 Eylül 1920’de Sarıkamış, 30 Ekim 1920’de Kars, 7 Kasım 1920’de Gümrü şehirleri Türk ordusunun başarılı harekâtı sonucu alınmıştır. Daha fazla tutunamayan Ermeniler 3 Aralık 1920 tarihinde Gümrü Antlaşması imzalanmıştır⁸².

İngiltere’nin Osmanlı Devletine olan ilgisi sömürge haline getirme amacı, XVIII. Yüzyıla kadar götürmek mümkündür⁸³. Doğu Anadolu Bölgesine olan ilgisi manda şeklinde Ermenistan Devleti kurularak hâkim olmaya amaçlamıştır. Bu amacın altında ise bazı sebepleri saymak mümkündür. İngiltere Hindistan’da ki sömürgelerini Bolşevik Rusya’nın güneye inerek tehdit etmesini engellemek ve yine Rusya’nın Karadeniz bölgesinden sıcak denizlere inme emellini engellemek için bölgeye dolayısıyla Ermeni Devletine olan ilgisini artırmıştır⁸⁴. Bu bağlamda The Times gazetesinin Doğu Cephesine olan ilgisi çok önceden olduğu bilinmekte. Cephe açılmadan bölgedeki Ermenilerin haberlerine yer verildiği görülmüştür. Örneğin 10 Ağustos 1920 Times haberine göre Ermenistan Cumhuriyetinde bulunan İngiliz askerlerinden öğrenildiğine göre Ermenilerle, Kürtler ve Çerkezler arasında şiddetli çatışmalar olduğu, Türklerin bölgede bulunan Tatarlara yardım ettiği bu durumda çatışmaların daha da şiddetlenmesine neden olduğu bildirilmektedir⁸⁵.

Aktarılan haberler arasında 16 Ağustos 1920 tarihli haberde Ermenilerin Türkler, Kürtler, Tatarlar ve Bolşevikler tarafından etrafının sarıldığı; Enver Paşa’nın Türklerin silahlı kuvvelerinin başında olduğu ifade edilmektedir. Türkler ile iş birliği yapan Bolşeviklerin bölgedeki Ermenileri öldürmeye başladığı ve hedefin İngilizlere saldırmak olduğunu aktarıyordu. Bu çerçevede Ermenilerin bir ateş çemberi içerisinde kaldığı, İtilaf devletlerinin acilen yardım etmeleri için yalvardıkları yazmaktadır. Ayrıca

⁸²Gümrü Antlaşması ayrıntı için bkz. E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 694.

⁸³ Mehmed Alaeddin Yalçınkaya, “Osmanlı Devleti’nin Batı Politikası –Zitvatoruk’tan Küçük Kaynarca’ya- (1606-1774)”, *Türk dış Politikası Osmanlı Dönemi*, Edit: Mustafa Bıyıklı, (İstanbul: Gökkubbe, 2008), 66-70.

⁸⁴ Saray, a.g.e., 33-35.

⁸⁵ The Times 10 Ağustos 1920, 10.

pek çok Türkün Enver Paşa komutasında Ermenilere karşı harekete geçtiği ifade edilmektedir⁸⁶.

Bu sırada alınan haberlere göre 1918’de merkezi Erivan olarak kurulan Ermeni Cumhuriyeti, Doğu Anadolu’nun kendisine ait olduğunu ileri sürmüştür. Bu iddiasına dayanarak Gümrü, Iğdır, Kars ve Arpaçay’a kadar ilerlemiş taraflar arasında çarpışmalar zuhura gelmiştir. Lakin bu saldırılarda durumun Ermeniler aleyhinde geliştiği ve Ermeni hükümetinin 17 ile 70 yaş arasındaki erkekleri askere aldığı dile getirilmiştir. Türklerin saldırıları sonucunda birçoğu hayatına kaybettiği bilgisi verilirken, eğer Amerikan Yardım Komitesi olmasaydı tüm Ermenilerin hayatlarını açıktan kaybetme ihtimalinin olduğunu da aktarıyordu⁸⁷.

1920 Haziranda başlayıp ve temmuz, ağustos aylarında devam eden Türk Sovyet görüşmeleri sürdüğünden, Ermenilere karşı yapılması düşünülen harekât, ikinci bir emre kadar ileri bir tarihe bırakılmıştı. Bu gelişmelerden sonra, Ermeni kuvvetleri Zengibasan ve Şahtahtı’nı işgal etmişlerdir⁸⁸. Bu gelişmeler The Times’a Ermeni ordusunun Tatarlara ve Kemalistlere saldırdığı ve Zacobas bölgesini ele geçirdiği şeklinde yansımıştır. Ayrıca haberde Karaağaçtan alınan bilgilere göre, Türklerin, Bulgar Köylerinde saklandığı bu bölgelerde bazı olumsuz faaliyetlerde bulunduğu bilgisi verilmiştir⁸⁹.

24 Temmuz 1920’de Mustafa Kemal Paşa’nın emir vermesi ile Doğu Cephesi açılmıştır. 29 Eylül’de Sarıkamış, 30 Eylül’de Kağızman Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa tarafından alınmıştır.⁹⁰ Türk ordusunun kısa sürede ileri harekâtı ve başarısı Times’da büyük yankı bulmuş ve 8 Ekim’de Türk ordusu Ermenilerin üzerinden geçti diye demeç vermiş Türkler Kars ve Ardahan’ı istiyor şeklinde ifade etmiştir⁹¹. Ermenilere acilen İtilaf devletlerinin yardım etmesi gerektiği yorumunu yapmaktan da geri durmamıştır⁹².

Bunların yanında Doğu Cephesinde Kazım Karabekir Paşa, Ekim 1920’de Kars’ı almak için harekete geçmiştir. Aynı gün Times haberlerinde Ermenilerin bir

⁸⁶ The Times 13 Ağustos 1920, 8.

⁸⁷ The Times 19 Ağustos 1920, 13.

⁸⁸ Abdurrahman Çaycı, *Gazi Mustafa Kemal*, (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay. 2002), 211.

⁸⁹ The Times 27 Ağustos 1920, 13.

⁹⁰ Çaycı, a.g.e., 214.

⁹¹ The Times 9 Ekim 1920, 11.

⁹² The Times 9 Ekim 1920, 5.

kısımının dağa sürüldüğü bir kısmının ise salgın hastalıklarından dolayı hayatlarını kaybettikleri, diğerlerinin ise Versay'ın imzacıları tarafından kendi kaderlerine terk edildiğini ve Güney illerinde kalanların Bolşevikler ve Tatarlar tarafından öldürüldüğünü, ulusalcıların ise katliamlara devam ettiği aktarılmıştır⁹³.

Kars, Ekim 1920'de Türkler tarafından alınmış olmasına rağmen basında bu durumla ilgili basında fazla yer bulamamıştır. Kasım 1920'de Ermenistan ateşkes isteğinde bulunmuştur. 10 Kasım'da 1920 bu durum ile ilgili olarak *'aldığımız bilgilere göre Türk- Ermeni Ateşkes imzalandı. Barış görüşmeleri sonucunda Türkler, Kars ve çevresini elinde tutacak ve bölgenin güvenliğini sağlayacaklar. Türkler bölgedeki olumsuzları gidermeye ve ticaret yapılmasına izin verecekler'* şeklinde yansımıştır⁹⁴.

Ankara Hükümeti Doğu Cephesinden bir sonuç almak ve Ermenilerin sivil vatandaşlara yaptığı zulümleri durdurmak için ileri harekâta devam kararı almış, bu durum 18 Kasım 1920 tarihli gazete haberinde Türklerin Ermenistan'ın başkenti Erivan'ı ele geçirdiği şeklinde yansımıştır. Haberin devamında ayrıca *"Ulusalcıların Ermenilerin elindeki silahları teslim etmez ve Gürcistan demir yolunun güvenliğini vermezlerse katliam yapmakla tehdit ettiler"* denildikten sonra Ermenistan, Türklerle veya Sovyetlere yakayı kaptıracak yorumu eklenmiştir⁹⁵. Görüleceği üzere Times'da cephelerdeki çatışmalar soykırım olarak verilmekten çekinilmemiştir.

Kazım Karabekir Paşa'nın bölgeden Ermenilerin çekilmesi konusunda gönderdiği ultiyatoma karşılık olarak Ermenilerin *"sonuna kadar çarpışacağız"* cevabını vermesi üzerine çatışmalar yeniden başlamış, Times editörü tarafından *"Türklerin çılgın projesi"* ve *"Katliamlar devam ediyor"* başlıkları ile verilmiştir⁹⁶. Kazım Karabekir Paşa ileri harekât başlamış kısa süre Ermenileri yenilgiye uğratmış ve ardından Gümrü Antlaşmasına geçilmiştir. Lakin basında Türklerin Erivan'a kadar ilerlediği burada Ermenilerin birçoğunu katledildiği bilgisini aktarmıştır⁹⁷. Gümrü'de başlayan barış görüşmeleri Aralık 1920'de sonuçlanmıştır. Ancak bu görüşmeler basına 7 Aralık 1920 yansımıştır. Bu bağlamda Türkler ile Ermeniler arasında antlaşma imzalandığı, antlaşmaya göre Gümrü'de Sovyetlerin tekrar kendi yönetimlerini

⁹³ The Times 20 Ekim 1920, 6.

⁹⁴ The Times 10 Kasım 1920, 4.

⁹⁵ The Times 22 Kasım 1920, 6.

⁹⁶ The Times 3 Aralık 1920, 14.

⁹⁷ The Times 7 Aralık 1920, 11.

kuracaklarını Türkleri buraya sokmamak için de Azerbaycan ve Türkmenistan'a buraları vermeyi planladığı şeklinde yorumlanmış, Ermenilerin Bolşeviklerden ya da Türklerden kaçınmasının artık imkânsız olduğunu belirtmiştir⁹⁸.

Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıyla Doğu Cephesi kapanmıştır. Ancak 1 Mart 1921 yılında editörün eline Patrik Zevan Efendinin Nubar Paşa'ya gönderdiği mektup ulaşmış bu mektuba göre Türkler Kars ve Gümrü bölgesindeki Ermeni nüfusunun %85'ini katletmiş olduğunu iddia edilmesi Türkiye'de bulunan Kars gibi bölgelerin birleştirilmesi konusunda fikir sunması ve bu mektubunda aynen gazetede yayınlanması manidardır⁹⁹.

The Times'da tüm bu kronolojik haberler dışında Ermeni soykırımı propagandası yapmak için bir takım asılsız ve kaynak gösterilmeden haberlere yer verilmiştir. Bunlardan bazı örnekler vermek gerekirse, 14 Eylül 1921 yılında, Bakü'de büyük ateşler var, petrol kuyuları tahrip ediliyor. Yangınları söndürmenin bir anlamı yok. Birçok bölgenin zarar gördüğünü ve Ermeni halkının durumdan etkilendiğini bildiriyor¹⁰⁰. 15 Eylülde "Ermenistan'daki kıtlık ve felaket" başlıklı yazıda bir alt başlık ise "Yardıma İhtiyaç var" olarak atılmıştır. Yine haberin devam eden kısımlarında Transkafkasya da bulunan Amerikan yardım başkanı Dr. Yarrow'un The Times gazetesine telgraf ile bildirmiş olduğu haber verilmektedir. Geçen sonbaharda Türk istilasını boyunca evlerini kaybeden yüz binlerce mültecinin zarar görebileceği salgınların hastalıkların tehdit ettiğini bildirmiş. 1921'in baharında mısırların ekimini köylüler tarafından önlemek için 140 küçük şehir ve köye zarar verdikleri ve yağmaladıkları bütün bölgeleri Türkler tamamen işgal etti haberini veriyordu¹⁰¹. Türk Ordusunu ileri harekâtını veren gazete, Türk Ordusunun milletini ve topraklarını korumasını bölgedeki Ermenilerin yaşam haklarının elinden aldığı algısını vermeye çalışmıştır. Bununla birlikte 140 tane şehir ve köye zarar verildiğini, bu bölgelerin neresi olduğu hakkında herhangi bilgiye ulaşamamıştır. Yine gazetede; Ermeni hükümeti, tahılın ithaline izin vermek için Fars Hükümetinin reddi nedeniyle kötü bir

⁹⁸ The Times 15 Aralık 1920, 5.

⁹⁹ The Times 1 Mart 1921, 4.

¹⁰⁰ The Times 14 Eylül 1921, 8.

¹⁰¹ The Times 15 Eylül 1921, 5.

duruma düştü bilgisine yer vermektedir¹⁰². Bölgeye temel gıda maddelerinin ulaşmadığını bildirerek altını çizmiştir.

Haberin devam eden kısmında; diğer kaynaklardan alınan bilgiye göre, Ermeni Hükümeti, Batılı güçlerden Amerika tarafından gönderilebilirse her türlü tedarikler kabul edecekler diye devam etmektedir¹⁰³. Özellikle Amerika isminin verilmesi ile Amerikalı yetkililerin bölgeye olan ilgisini çekmeye çalışılmıştır. İngiltere, I. Cihan harbinden sonra genel politikasında bazı değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Bunları en büyük göstergesi ise The Times gazetesinin 1915 ile 1922 yılları arasında özellikle basın yolu ile Amerika Birleşik Devletlerini bölgeye olan ilgisini artırmaya çalışmasıdır. Haberde ise Amerika Birleşik Devletlerinin bölgeye yardım göndermesi konusunu insani olacağının düşüncesi ile verilmiştir.

Aynı şekilde 4 Ekim 1921 tarihli yazıda Ermeni suikastların gerçekleştiği, Sivas'ta bulunan Ermenilerin piskoposuna idamdan önce işkence edildiği ardından idam edildiği ve en ilginç olanı ise Trabzon kadın ve çocukların elleri bağlanıp denize atıldığı bilgisi verilmiştir. Birkaç tane suikast örneği verildikten sonra İlk olarak 500 genç birbirine bağlanarak suya atıldı. Daha sonra kadınlara şiddet uygulandı. Bunlardan diğer birisi ise 1915'te Ermenilere ait noktaları özellikle o limandaki kadın ve çocukları sepete koyup denize atılmasını emrettiğini söyleyen Trabzon'daki birlik ve ilerleme komitesi baş uygulayıcısı Ajan Mustafa idi. Enver'in kardeşi Cevat, Sivas piskoposu işkence altına alarak öldürdü¹⁰⁴. Ajan Mustafa ve Cevat ile ilgili olarak 6 Ekim 1921 "Türk Vahşeti" başlıkla haberde ise, 4 Ekim'de muhabirden telgraf geldiğini, Malta'dan kaçan iki kişi ile ilgili haber yaptığını bunların birinin Trabzon'da Türk Komitesinin başı olan çocukların sepete konularak denize atılmasını sağlayan ve 1915'den bu yana Ermeni ve Yunanlıları öldüren Ajan Mustafa diğerisi ise Van katliam emrini veren Enver'in kayınbiraderi olan Ermeni patriğinin ölmesini sağlayan Cevat olduğunu bildiriyordu. Bu iki kişinin çok iyi suikastçı olduğunu belirtiyordu. Bu iki kişiye önlem alınmasını gerektiğini, zaten 1908'de yoğunlaşan ve 1915 yılın en yüksek seviyesine ulaşan Türklerin Ermeni katliamına önlem alınmamış, alınsaydı durumu böyle olmazdı diyordu. Ankara Hükümetinin ayrıca tüm Hıristiyanları Anadolu'dan atma çabasının

¹⁰² The Time 15 Eylül 1921, 7.

¹⁰³ The Times 15 Eylül 1921, 9.

¹⁰⁴ The Times 4 Ekim 1921, 6.

artarak devam ettiğini vurgulayıp, 10 avukat, 8 eczacı, 8 doktor ve bir dizi tüccar, bankacı öldürdüğünü aktarıyordu¹⁰⁵.

Trans Kafkasya Yeniden Canlandı başlıklı yazıda görsel harita kullanmış ve Türk illeri olan Trabzon, Kelkit, Erzurum, Erzincan, Bitlis, Van ve Muş illeri gösterilerek üzerine de Armenia(Ermenistan) olarak gösterilmiştir. Haberin devamında Bolşeviklerin Ermeni Devletini güçlendirdiğini anlatmıştır. Transkafkasya Federasyonu artık başarılı bir gerçek. Sendika, Azerbaycan, Özerk Nahcivan, Ermenistan ve Gürcistan oluşmakta. Haber kaynağı içerisinde 1920 yılının Aralık ayında Bolşevistler Ermeni Devletini güçlendirdi bilgisi verilmiştir¹⁰⁶.

Doğu Cephesi içerisinde Karadeniz bölgesinde verilen haberleri ele almakta fayda vardır. Karadeniz Bölgesinde Rum ve Ermeni çetelerine karşı mücadele eden Topal Osman ele alınmış ve bölgede bulunan Amerikan Koleji ile ilişkilendirilerek Ermenilere katliam yapıldığını anlatmıştır. Özellikle başlık ve alt başlıklar Türkler ile gizli bir bağ içerisinde olduğu bilgisi verilmeye çalışılmıştır. 26 Ekim 1921 başlığında, Türkler İş başında ana başlık olarak verilirken, Tecavüz, cinayet ve kundakçılık ise alt başlıklar şeklinde verilmiştir¹⁰⁷. Haberin devam eden kısımlarında ise İstanbul'a tarafsız tanıklardan ulaşan Artvin'de ki, (Karadeniz'de Samsun'a yaklaşık 60 mil iç karaya kadar olan bir yer) katliamların yapılması milliyetçi devletin kendi işlerinde kullandığı düzensizlikleri(Kuvayı Milli) kontrol edemediğini ya da isteksiz olduğunu göstermektedir¹⁰⁸. İstanbul'daki editöre ulaşan haberin tarafsız olduğu altı çizilerek belirtirken Artvin'in konum olarak yeri ayrıntılı bir şekilde verilirken, bölgede bahsedilen olayların ise yeni kurulan devletin kontrol altına almakta isteksiz yahut alamıyor olması üzerinde duruluyor. Böyle bir haber üzerinde durulması yeni kurulan devletin karalamak amacıyla yapıldığı hiç şüphesizdir. Aynı haberin devam eden kısımlarında olaylardan önce Artvin'deki hiçbir Ermeni'nin bölge dışına çıkmasına izin verilmediğini bildirmektedir. Artvin'de, bu katliamlardan önce hiçbir Ermeni yerinden hareket etmemekte hareket edenler ise tutuklanmaktadır şeklinde beyanat verilmiştir. Olaylar esnasında Merzifon Amerikan Koleji basılmış ve burada bulunan Rum öğretmenleri Pontus hareketine katıldıkları için tutuklandıkları yer

¹⁰⁵ The Times 6 Ekim 1921, 9.

¹⁰⁶ The Times 27 Eylül 1921, 9.

¹⁰⁷ The Times 26 Eylül 1921, 4.

¹⁰⁸ The Times 26 Eylül 1921, 3.

almakta, kolej kapanmıştı haberi büyük puntolar halinde gazete sütunlarında yer verilmiştir. Kolejde bulunan Amerikalı öğretmenlerin ise Yakın Doğu Yardımlaşma Komitesi adına yardımlarda bulunacağı bildirilmiştir¹⁰⁹.

Gazetenin 7.Sayfasında; Temmuz ayının son haftasında yerel vali, kötü tanınmış Osman Ağa'dan düzensizlikleriyle kasabayı ziyaret etme niyetini açıklayan bir mesaj geldi. Düzensizlikler Yunan ve Ermeni unsurları pahasına cinayet, tecavüz ve soygunla uğraşmak için bir kerede geldi ve ilerledi Topal Osman'ın bölgede ilerlemesi ve Türklere yapılan saldırılara karşı aldığı önlemler, cinayet, tecavüz gibi kötü adlandırmalardan geri durulmadığına şahit olmaktayız¹¹⁰. İnsanların evlere hapsedildiği ve kadınların tecavüz edildiği Artvin'in 25 mil uzağındaki 500 kadın ve çocuk köylerden sürüldüğü, kasabada bulunan erkeklerin çoğu öldürüldüğü haberi verilmiştir. Şehrin 1915-1916 yıllarında İslam'a zorla geçirilmiş olduğu üzerinde durulmaktan geri kalınmamıştır. Olaylar üzerine bölgeye ulaşan jandarmanın da yağma yaptığı haberi verilmiş hemen akabinde 2.000 Hristiyan nüfusun 1.200'ünün öldürüldüğü ve hemen ağulların altına gömüldüğü haberi verilmiştir¹¹¹.

Yazının büyük bir kısmını Topal Osman'a ayıran gazete, Topal Osman hakkında Kemalist ve İstanbul Hükümeti tarafından soruşturma açılması, bölgede olanlar hakkında mahkeme kurulmasını sağlamış ve Topal Osman'ın yargılandığını bile bildiriyor. Eskiden küçük bir kasabada korsan olan ve sadece Kemalist hükümetin bir albay üniforması giydiren cahil bir kabadayı olan Topal Osman Ağa'nın tek bir soruşturma geçirmediği belirtilmiştir. İstanbul ve Ankara'nın basınında bir kahraman ve vatansever olarak nitelendirildi¹¹².

Ermenistan Devletinin kurulması ve Rusya'nın Ermenilere olan ilgisi hakkında önsöz kısmında kısaca değerlendirdiğimiz gibi Ermeni Devletinin kurulması ve büyük devletlerin manda yönetimi altına alınarak yönetilmesine karar verilmişti. Bunun nedenlerinden ilk sırada gelenlerden bir tanesi ise petrol idi. Cenova'da petrol için tartışma başlıklı haberde Cenova'daki muhabirden telgraf aktarmıştı. Cenova Konferansı başladığında, ne olursa olsun, Rus petrol sahalarının kontrolü için dünyanın petrol kralları arasında büyük bir savaşın olacağına işaret etti. Bu kehanetin tamamen

¹⁰⁹ The Times 26 Eylül 1921, 6.

¹¹⁰ The Times 26 Eylül 1921, 7.

¹¹¹ The Times 26 Eylül 1921, 6.

¹¹² The Times 26 Eylül 1921, 8.

doğru olduğu kanıtlandı¹¹³. Birinci Dünya savaşının başlaması asıl nedenleri arasında petrol ve ham madde olmasına rağmen, dünya savaşının bitmesinin ardından tam dört yıl geçmesi itibari ile hala ham madde ihtiyacı üzerine paylaşımlar bitmemişti. Manda ve Himaye sistemi altında Ermeni devleti paylaşım tahtasında idi. Rusya'nın bu hamlesini erken fark eden İngilizler, bölgeyi Ruslar ile paylaşmaya hiçte gönüllü değildi. The Times manşetlerde, büyük bir savaşın sahnesi olacağını işaret etti, kehanetin tamamen doğru olduğunu kanıtladı Sözlere ile kehanetin ne kadarda doğru olduğunu pek uzun zaman olmayan bir dilimde yani 17 yıl sonra kanıtlayacaktı.

Konferansın devam eden zaman dilimlerinde petrol bölgelerini yüzdeler olarak paylaşıldığını önemli bir kısmının Rusya'nın petrol grubu olan Lukoil firmasının aldığını görmekteyiz. İlk olarak imtiyazın %60' ı olan grubu tarafından güvence altına alındığını bildirdi¹¹⁴. İngiltere ise geri kalan kısımlarını Hollanda ile paylaşılması konusu üzerinde anlaşmaya çalışıyordu. Konferansın çok yavaş ilerlediği konusunda da uyarıda bulunuyordu. Hollanda ve İngiltere %40 petrol alanını paylaşacak, Ancak müzakerenin yavaş ilerlediği kabul edilebilirdi¹¹⁵. Konferansın devamında Amerika Birleşik Devletleri'nin bölgedeki petrol sahaları İngilizlerin petrol şirketleri çıkarlarına bırakılacağına inandıkları ve bu bölgelerde, Rusların yerleşim alanlarını önlemek için mücadele ettiklerini bildiriyordu. Bakü, Gronzy, Mikop ve Emba petrol sahalarının Rusların elinden alınması ve bu bölgenin coğrafi konum nedeniyle dünyanın arzında benzersiz değere sahip olduğu tespitine varmıştı¹¹⁶. Haberin Ermenistan ile bağlantısı ise devam eden kısımlarında veriyordu. Bu petrol işletmelerinin sahipleri Rusya, İngiltere ve Hollanda'nın yanı sıra Ermeni, Belçikalı ve Fransızlar da yerlerini almışlardı. Ancak Shell grubu, petrol dağıtım hakkının %90'nunu uhdesinde toplama hakkına sahip olmuştu. Ermeni bölgelerinin kuyu açma ve petrol işletme haklarının %70'i Shell grubuna aittir. Çeşitli boru hatlarını birbirine bağlanması ise yine aynı şirketin gerçekleştireceğini bildiriyordu¹¹⁷.

Gazete büyük bir manşetle; Albay Moyle'nin Müzakereleri, haberin devamında ise, bölgedeki petrol üretiminin %30 oranında düşmesinin nedeni bölgede meydana

¹¹³ The Times 8 Mayıs 1922, 3.

¹¹⁴ The Times 8 Mayıs 1922, 5.

¹¹⁵ The Times 8 Mayıs 1922, 3.

¹¹⁶ The Times 8 Mayıs 1922, 7.

¹¹⁷ The Times 8 Mayıs 1922, 8.

gelen savaşlar ve daha önceki Türklerin saldırısı sonucu iş gücünü meydana getiren erkek nüfusundaki azalmadır. Bölgede Türk Milliyetçiliği yükselmesine rağmen Shell grubu işçilerine yiyecek tedarik ediyor ve bazı düzenlemeler yapmaya çalışıyordu. Rusların bölgede daha fazla yerlere sahip olmaması konusunda önlemler alınıyor ve Ermeni bölgesinin Rusların eline geçmemesinin sebebi Shell grubunun Rusların bölgeye yerleşmesini engelleyici faaliyetlerde bulunmasının büyük etkilerinin olduğu kanısındayız. Bu bağlamda görüşmeler başlamış, Londra'da Albay Boyle ile Krassin Transkafkasya konusunda görüştü. Cannes Konferansının Cenova'da toplanmasına karar verildi. Shell'in, toplantıya ve Ermenistan toprakları üzerinde ne kadar etkili olacağı konusunda şüphe yoktu. Cenova'da ki toplantıda anlatılan hikâyelere Ruslar inanmıştı. Petrol şirketleri Cenova'daydı ancak Sovyetlerden hiçbir şey alamadılar. Daha sonraki raporlarda Shell'in önemli tavizler aldığını ortaya koyuyordu¹¹⁸.

Cenova'daki toplantıda İngilizler istediklerini alamazlar da, Amerika Birleşik Devletlerinin petrol şirketlerinin aktif olduğu, hükümetin İngilizlerin açgözlülüğüne karşı hüküm verdiğini düşünüyordu. Amerika'nın muhtıra ile Ermeni bölgelerine ve petrol alanlarına hâkim olma düşüncesinden vazgeçmiyordu. Ruslar ve Amerikalılar uzun vadede bölge coğrafyasına mücadele edeceği tezleri aslında pek de uzakta olmayan bir öngörü idi¹¹⁹.

Her devlet bölge üzerinde hâkimiyetini kurma çabası içerisindeydi. Bu minval üzere gazetede; son zamanlarda oldukça uzun zaman bölgede bulunan bir tarafsız dayandırılan siyasi gelişmeler sırası ile verilmekte ve Komünizm, Gürcüler, Ermeniler, Tatarlar kabileleri arasında yayılmaya başladığı dile getirilmekteydi. Bölgedeki tüccarların faaliyetlerinin engellendiği, Transkafkasya Komünist Devletleri bölgede büyük bir ekonomik avantaj elde etti. Bu durum Komünizm adına bölgede avantaj sağlaması düşünülüyordu. Tiflis ve Erivan'da tüccarlara ağır kısıtlamalar getiriliyor¹²⁰. Sovyetlerin bölgede hâkim olması sadece siyasi olarak değil fikren ve ekonomik kısıtlamalar ile hâkimiyet kurma çabaları Times'da yankı buluyordu.

Kaynak olarak tarafsız ve isimsiz olarak bildirilen kısımda siyasi gelişmeleri farklı bir boyutunu ele alıyordu. Transkafkasya Federasyonunun baş ülkesi

¹¹⁸ The Times 8 Mayıs 1922, 6.

¹¹⁹ The Times 8 Mayıs 1922, 6.

¹²⁰ The Times 13 Eylül 1922, 11.

Ermenistan'dı. Türk propagandası Azerbaycan'da etkiliydi, ancak bunun nedeni Enver'in yaptığı mı yoksa Ankara'nın da bir eli olup olmadığı şüpheliydi. Kızıl Ordu bölgede pratik olarak varlığını göstermektedir¹²¹. Transkafkasya bölgesinde en güçlü devlet olarak Ermenistan'ın gösterilmesi ve devamında Türk Milliyetçiliğinin Azerbaycan'da olmasının Enver Paşa'ya kadar götürüp, tekrardan durumu Mustafa Kemal liderliğinde yeni kurulan Ankara hükümetine bağlama çabaları olağanüstü idi. Tabii ki gaye yeni Kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni zor duruma düşürmek ve Avrupa'da eski hesaplar peşinde koşan bir devlet ve lider profili çizme çabasında olduğu gözlenmekte.

Çalışmamızın Doğu Cephesinde gelişmelerinin özet kısmından önce The Times gazetesinde olayların benzerlikleri açısından özetlemek olayların benzerlik göstermesi nedeniyle yerinde olacaktır. Sözde katliam, soykırım, ölüm ve tecavüz gibi karalama propagandaları bir dizi yazı özetlemek yerinde olacaktır.

Bu haberlerin yanı sıra “soykırımı” dair kamuoyundaki duyarlılığın sürekliliğini sağlanması için yazılar yayımlanmaya devam edilmiştir. Örnekleri arasında, “Düzensizlik ve katliam”¹²², Türkiye'deki Ermenilerin açlık, işkence nedeniyle bilinçli olarak soykırımı tabii tutulduğu aktarılıyordu¹²³. Kamuoyu baskısını daha da artırmak amacıyla gazetede “Öfkeli Türkler”¹²⁴ başlığıyla Erzurum ve Kars civarında ölü olarak 17 kadın ve 6 çocuk bulundu Ermeni oldukları biliniyor failleri araştırılıyor haberini veriyordu¹²⁵. Türklerin yönlendirmesi ile Kürtler bölgeye yerleşiyor eski sahiplerini (Ermeni) yok sayıyorlardı¹²⁶. Türkler tarafından tamamıyla imha edilen Ermeniler,¹²⁷ Ermeniler için yardım devam ediyor¹²⁸ Hristiyanlık vurgusu yapılmakta, Ermeniler üzerinde durulmaktaydı.¹²⁹ Gazete sürekli bu tarz manşetler atarak hem sözde soykırım diasporasını canlı tutmaya çalışıyor hem batılı devletlerin nazarını Ermeni olaylarına çevirmeye çalışıyor hem de Hristiyan milletlerin Türklere

¹²¹ The Times 13 Eylül 1922, 12.

¹²² The Times 23 Şubat 1922, 12.

¹²³ The Times 1 Şubat 1922, 3.

¹²⁴ The Times 26 Şubat 1922, 6.

¹²⁵ The Times 10 Nisan 1922, 8.

¹²⁶ The Times 24 Mart 1922, 9.

¹²⁷ The Times 11 Ocak 1922, 5.

¹²⁸ The Times 17 Ocak 1922, 6.

¹²⁹ The Times 18 Ocak 1922, 7.

karşı nefretini kaşıyarak onların kendi hükümetlerine baskı kurlmalarını sağlama çabası içerisine giriyordu.

1.1.3. Batı Cephesi

Kurtuluş Savaşında Batı Cephesi önemli yere sahiptir. Batı Cephesinde sıcak savaş Türk- Yunan savaşı olsa da onları bir piyon gibi kullanan İngilizler ile de masa başında siyaset savaşı verilmişti. Batı Cephesinde her ne kadar Ermenilerin rolü yok gibi gözükse de, Ermenilerin faaliyetleri arasında İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği gün vukua gelen ve pek çok Türk'ün öldürülmesiyle sonuçlanan taşkınlık ve saldırganlıklarda bile Ermenilerin yer aldıkları Bristol raporlarından anlıyoruz¹³⁰. Yalova- Gemlik olaylarında faaliyet gösterdikleri, 1921 yılı itibari ile Yunanlıların, Ermeni askerlerden yararlandıkları bilinmektedir.¹³¹

İzmir'in çevresini işgal etmiş olan İtilaf Devletleri'nin donanmalarının muhafazası altında 15 Mayıs 1919'da Yunan askeri yüzyıllardır Türk olan "Güzel İzmir'e" asker çıkardılar¹³². Hiç şüphesiz bu işgal Türk halkının milli bilincinin uyanmasını sağlamıştır. Mustafa Kemal Amasya Genelgesi Türk Kurtuluş savaşının manifestosunu ilan ediyor ve hiç zaman kaybetmeden Erzurum ve Sivas Kongreleri ile kurtuluşa önemli adımlar atıyordu. Kongreler döneminden sonra söz bitiyor sıra silah ile müdafaaya geliyordu. I. İnönü savaşında Rumlar, 6 Ocak 1921 tarihinde, Eskişehir'i işgal etmek ve demiryolunun geçtiği bu yerleri kontrol altına almak amacıyla İnönü Mevkiine taarruza başladı¹³³. Türk Ordusu İsmet Paşa komutasında savunma savaşında başarı sağlamıştır. Önemli sonuçları arasında, Teşkilat-ı Esasiyenin kabulü, Londra Konferansı, Moskova Antlaşması ve İstiklal Marşının kabulü olmuştur. Batı Cephesinde Yunanlılar ile yapılan savaşlarda II. İnönü, Kütahya-Eskişehir, Sakarya Savaşı ve Büyük Taarruz ile Türk İstiklal Harbi Mudanya Ateşkesi ile son bulmuştur.

The Times gazetesinde Güney ve Doğu Cephelerinde alınan askeri başarılarından sonra, Türklerin Batı Cephesinde de başarı göstermesinde endişe edildiği görülmüştür. Mustafa Kemal Paşa I. Meclisi açmış ve içerde çıkan isyanları bastırmıştı. Yine

¹³⁰ Levon Panos Dabağyan, *Sultan Abdulhamid Han ve Ermeni Meselesi*, (İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001), 139-151.

¹³¹ Gürün, a.g.e., 427,428.

¹³² Aybars, a.g.e., 123.

¹³³ Aybars a.g.e., 258.

Mustafa Kemal'in ısrarı ile düzenli ordu kurulmuştu. Anadolu'da Güney ve Doğu cephelerinde Kuvayı-ı Milliye'nin aldığı başarılar sonucunda buradaki birlikleri ve silah teçhizatlarını Batı cephesine kaydırmıştı.

Haber başlıklarında dizinde Batı Cephesi ile ilgili olarak, Ankara'da yeni bir gelişme Türkler ayrılıyor, Ermenilere Milliyetçi Saldırı haberinde Doğu Cephesinde kuvvetlerin Batı cephesine kaydırıldığı, geride çok az miktarda Türk birliği bırakıldığı bunların ise Ermeni Bolşevistlere saldırdığı, Kızıl Ordu'dan komutanların anlaşma yapmak için müzakereci olduğu haberini vermiş¹³⁴.

Yunan Birliklerinin durmadan ilerlediği, kendilerine direnç gösterilemediği, itibari ile Mandra, Kaymaz ve Köprü civarında hatları aldıkları bildiriyordu. Mustafa Kemal ise bu saldırılar karşısında duramadığı, çekildiği ve ayağa kalkamayacak gibi görünüyor bilgisini ekliyordu. Bu Yunan taarruzunun hedefinde ise Ankara'nın geçici! olarak işgal edilmesi ve tüm demiryolları, vagonların teslim alınması veya kullanımdan kaldırılması gibi düşünceleri olduğu ve sonrasında Yunan Birliklerinin tekrardan Eskişehir'deki üstlerine dönmelerini beklediklerini aktarıyordu¹³⁵.

Bu ilerleyiş karşısında Ankara Meclisi'nin ise gizli bir oturum yapip durumu görüştüğü Ankara'daki meclisin başka bir ile tahliyesi konusunda fikirlerinin olduğunu yazıyordu¹³⁶. İmparatorluk ve Dış Haberler başlığında ise, Yunanlıların geri çekildikleri ve geri çekiliş esnasında demir yollarını tahrip ettikleri bildirdikten sonra İstanbul'un eteklerinde bir Ermeni bölgesi kurulması ve buranın ise maddi olarak fonlanması konusunda görüş bildiriyordu¹³⁷. 31 Ocak'ta yapılan haberde, Londra'da hizmet eden Ermeni Piskopos Dr. Nazarian ve Yunan piskoposu da dahil olmak üzere diğer din adamların katılımları ile bir tören yapıldığı Ermeni piskoposu Dr. Nazarian'ın derin duygularla düşüncelerini bildirdiği ve Yunan Ordusu için dualar ettiğini aktarıyordu. Yapılanların tanrı tarafında takdir gördüğünü ve bu yapılanların Ermeniler tarafından asla unutamayacağını söylediğini, aynı huzur ve birliktelikle bir töreninde Ayasofya'da düzenleme temennileri aktarmıştır¹³⁸.

¹³⁴ The Times 17 Ağustos 1921, 7.

¹³⁵ The Times 17 Ağustos 1921, 7.

¹³⁶ The Times 17 Ağustos 1921, 7.

¹³⁷ The Times 7 Ocak 1921, 10.

¹³⁸ The Times 31 Ocak 1921, 15.

The Times, 6 Şubat 1922 tarihinde ezilenlerin Şampiyonu Lord Bryce'a Övgü başlıklı haberde, ölen Lord Bryce'nin anısına dün öğleden sonra bir Yunan Kilisesinde tören düzenlediği, törene katılanlar arasında ailesinden Bay ve Bayan Annan Bryce, ve Ermeni temsilcileri, Ermeni Balkan Temsilcilerinin yanında Londra Ermeni Ulusal Derneği Sekreteri Aneurin Williams, Ermeni Baş delegasyonu Bay J.A. Malcolm, Ermeni Cumhuriyetini temsilen, Tümgeneral Bagratouni, ve Yunan Başkonsolosu, Londra'daki Yunan bir çok üst düzey yöneticinin katıldığını, ve bir çok ülkenin bu anma töreninde temsil edildiği, Yunan Papaz'ın iki asistan ile birlikte İncil'i İngilizce okuyup, çalınan müziğin çok güzel ve etkileyici olduğunu iştahlı bir anlatım ekliyordu. Yunan Başkonsolosu (Sir John Stavridi) İngilizce olarak, Bryce'nin ölümü ardından övgü yağdırırken, İngiltere'nin bu kayıpla büyük zarar gördüğünü ve Türklerin boyunduruğu altında yaşayan Yunan ve Ermenilerinde bu kayıptan etkileneceği keza kendisi yazıları ile kâfir Türklere karşı en büyük savaşları vermişti. Ezilenlerin Şampiyonu olarak bilinen Bryce, insanlık ve vicdan adına asla unutulmaması gerekir, temennisi ile yazısına son noktayı koyuyordu¹³⁹.

Yunan Yakınması ve Türkler 16 Mayıs 1922 tarihli haberde, Geddes Komitesi raporunun 14 Aralık 1921'de imzalandığını, 15 Mayıs 1922'de MR. Artur Neville Chamberlain'in Avam Kamarasına bu raporun savunma bakanlığı tarafından uygulanabilirliğini ve arasında koordinasyonun nasıl yapılacağı hakkında bir takım sorular sordu¹⁴⁰.

Küçük Asya Rumlarına, Kemalistlerin acımazca davranmasının nedeni Türklerin bazı özelliklerine bağlıyordu. Kronik olarak kötülükleri devam ettiği tezini güçlendirmek için, büyük savaş (I. Dünya Savaşı) sırasında Ermenilerin katliamları ve sürgünleri sırasında Türk liderlerinin de bu olanlara sempati ile karşıladığını aktararak sadece bununla bitmediği I. Dünya Savaşında ittifakta olduğu Almanya'nın da teşvik ve sıcak bir karşılama gösterdiğini belirtmekte geri durmuyordu. Bu kaba ve barbarca tutumlarının bir insanlığı yok edecek güçte olduğunu bildiriyordu. Geçmiş bir zaman diliminde olan olaylar ile şuan ki zamanı karşılaştırıyor ve ekliyordu; Kemalistlerin, şuan da Yunanlılara karşı bir savaş yürüttüğü ve onların geçmişte olan olayların aynısını şuan da Yunanlılara yaptıklarını Amerikan Yardım komiteleri tarafından aktarıldığını

¹³⁹ The Times 6 Şubat 1922, 7.

¹⁴⁰ The Times 16 Mayıs 1922, 17.

bildiriyordu. Bu durumların çok ciddi sorulması gerektiğini en yakın zamanda İzmir'e Müttefik Devletler ve Birleşik Devletler tarafından özenle seçilen memurların gönderilmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Zaten uzun zaman önce Prof. Arnold Toynbee tarafından Aydın yakınlarından Yunan köylerinin yakıldığı ve Müslüman, Hıristiyan hastaların olduğu ve bunların öldüğü, hantal soruşturmaların bu ölümleri artıracığını düşündüğü raporunu kendilerine gönderdiğini bildiriyordu. Konuya çözüm olarak ise, Anadolu'daki sefil savaş devam ettiği sürece, her iki tarafta bu tür düşmanlıklara devam edeceği, Müttefiklerin kendi üzerine düşeni yapması ve bu utanç verici, acı hatıralara son vermesi için biran önce olaylara el atıp bastırılması gerektiğini bildirmiştir¹⁴¹.

Haberin devam yazısında ise, 5 Mayıs'ta İstanbul'daki Times Editöründen bir telgraf aldığı, bu telgrafın İstanbul Editörüne Amerikan yardım komisyonu tarafından gönderildiği, Trabzon ve Samsun çevresindeki Yunan nüfuzu üzerine Kemalistler tarafından esaretlerin raporlar haline getirildiğini bildiriyordu. Bu raporu Avam kamarasında MR. Artur Neville Chamberlain'nin okuduğu ve ardından şunları söylediği, Trabzon, Samsun, Sinop ve iç kesimlerde Kemalistler tarafından Rumların köylerinin yağmalamadığı, çocukların, anne ve babaların öldürüldüğü, bu yaşananların Küçük Asya'da Ermenilere yapılanlarla benzerlik göstermiyor mu? sorusunu dinleyicilere yöneltiyordu¹⁴².

7 Haziran 1922 haberde ise, Yakın Doğu'da Barış, Militarist Türkler Kızıl Tehlike önünde başlıkları ile, Yunanlıların bölgede yakında barış isteyecekleri, Kemalistlerin güçsüz ordusunun 4 bölgeye ayrıldığı ve Doğu Cephesinden getirilen askerle güçlendirildiği, tüm bu olanların yanında Kazım Karabekir yüzünü Enver'e dönmesi ihtimalinin ortadan kalktığı ve artık o bir Mustafa (Mustafa Kemal) bağımlısı olduğunu yazıyordu. Yine devamında; Kızıl Ordunun Doğu'da faaliyetlerine devam ettiği, Ermenilerin koruma altına alma ihtimaline karşı, Ermeniler için kısmen de olsa tehlikenin ortadan kalktığı ve İttihat rolünün pek önemi kalmadığını dile getiriyordu.

Tüm bunların yanında yine tarihe atıf yapılarak "Eski Düşmanlık" (Rusya ve Osmanlı) başlıklı yazıda, Anadolu Milliyetçilerin neden Mustafa Kemal önderliğinde Moskova'nın oyununu oynadığı sorusu soruluyor ve Mustafa Kemal önderliğinde

¹⁴¹ The Times 16 Mayıs 1922, 17.

¹⁴² The Times 16 Mayıs 1922, 17.

Yunanlılara karşı yapılan savaşta Anadolu'nun harap olduğu, onarım için Moskova'nın yardımına ihtiyaç duyacağı ve Moskova'nın ise sorduğu soru şu idi, onarımlar için Kars, Erzurum, Ardahan, Bayburt ve Erzincan illerinin yanında Ermeni köylerinin de onarımı için bir çaba harcanacak mıydı?¹⁴³.

Kharput (Harpur) Amerikan Yardımlaşma Örgütündeki Dr. Mark H. Ward'ın Londra'ya geldiğini buradan Amerika Washinton'a Küçük Asya'daki raporu vermek için ayrıldığı bildirilmiştir. Ward'ın Dışişleri bakanlığını ziyaret ettiği ama burada Lord Balfour'u bulamadığı ve By Olimhant'ı görüp bir dizi sohbet ettiği, daha sonra The Times temsilcisine bir açıklama yaptığı, mütarekeden bu yana Kharput'da (Harpur) bulunduğu, Türklerin bu zamana kadar Amerikan yardım cemiyetine yardımcı oldukları ve bu cemiyet bu zaman aralığında 4.000'den fazla Ermeni yetimi topladığı, bunlara baktığı, bu durumun herkes tarafından taktir topladığını bildiriyordu. Ama işlerin bir buçuk yıldır değiştiğini dile getiriyordu. Kemalistlerin Sivas'ta bir hükümet kurduğunu bu hükümetin Amerikan Yardım cemiyetinin yaptığı işleri şüpheli görerek, bir komiser atadığı işlerin bununla bitmediğini ekleyerek, bu komiserin yapılanlar hakkında hükümet adına soruşturma açacak, hükümete yapılanlar hakkında raporlar verecekti. Atanan komiserden sonra işlerin kademeli olarak değiştiğini, ilk olarak hükümetin kendilerinden izin almadan yetimhanelere kimseyi almamasını, ikinci aşama olarak hiç kimseye yardım amaçlı para vermemiz yasaklandı, üçüncü olarak, Kendisinin de yöneticisi olduğu Amerikan hastanelerine o vilayetten bir Türk sıhhiye subayının izin belgesi olmadan hastanelere kimsenin alınmaması yönünde kural çıkarıldığı, dördüncü olarak ise maaşlarımızın kontrolünü sağlamaya çalıştılar ve bu paralar ile neler aldığımıza dair bizden rapor istediler ve denetlemeye çalıştıkları açıklamasını yapıyordu¹⁴⁴.

Bu olanlardan sonra ise, hükümetin okulların kendilerine verilmesini istediği ve sonra ise okulları kapatmak zorunda kaldıklarını, kendilerine “bize” Amerikalı akrabalarından para veya herhangi bir eşyanın geldiğinde ilk önce komisere gösterilmesini ve ona danışmadan herhangi bir şekilde ödeme vs. yapılırsa bunları engelleyecekleri ve Amerikan fon derneğinin çalışmalarının yönetimini devir alabileceklerini hükümet tarafından kendilerine iletildiğini aktarıyordu. Yine gazetenin

¹⁴³ The Times, 7 Haziran 1922, 7.

¹⁴⁴ The Times 8 Haziran 1922, 7.

devamında son hükümetin son iki (okulların kapatılması ve para yardımı) isteklerini reddettiklerini ve bu nedenle hükümetin kendilerine düşman olduğunu, sonunda yönetici Yoweell'in ülkeyi terk etme kararını bildirdiğini, ona karşı bazı suçlamalarda bulundular açıklamasında bulunuyordu. O da kabul etmedi o zaman onu tutuklayıp Suriye sınırına gönderdiklerini bildiriyordu. Benim ise eğer gönüllü olarak Anadolu'dan ayrılmazsam, tutuklanacağımı söylediklerini ekleyerek, geri kalanların işlerini çok zorlaştıracaklarını bildirdiler diyor ve kendi kararı olarak 15 Mayıs'ta ayrılıp ilk Beyrut, daha sonra İstanbul'a gittiğini bildiriyordu¹⁴⁵.

Mayıs 1921'den Mart'a kadar gittiğimde ise; hükümet tarafından, otuz bin kişinin Sivas'ta toplanıp, Harput, Van ve Bitlis'e götürüldüğü bu otuz bin kişiden altı bini Ermeni, geriye kalanlar ise Yunanlılar olduğunu bildiriyordu. Bu otuz bin kişiden on bini Amerika'ya kaçtığı On binin ise akıbeti hakkında bir bilgisi olmadığını, sürgünlerin devam ettiği, bu Türk politikasının durdurulmaması demek her hafta yüzlerce insanın ölümü anlamına geldiği Hıristiyan azınlıkların yok edildiğini bildiriyordu¹⁴⁶.

The Times'ın 19 Haziran 1922'de verdiği habere göre, Fransızların Hatay ve İskenderun'dan ayrıldığı akabinde burada Ermenilerin durumların çok zor olduğu, Maraş'ta Milliyetçi yerel güçlerin Ermeni mezarlıklarını bozduğunu ve Batı Cephesinde ise 1 Haziran'dan itibaren Ermeniler hakkında telgraf geldiği ve Kastamonu Adapazarı taraflarında ayaklanmalar olduğu, ayaklanmaların İttihat ve Terakki Partisinden kişilerin organize ettiği, Enver Paşa'ya bağlı kişilerden Galatalı Şevket tarafından yönlendirildiği iddiasını ortaya atıyordu¹⁴⁷.

29 Haziran'da The Times'a ulaşan mektubun Fransız Cumhuriyeti başkanı M.Poincare gönderildiği ifade edilerek, 1921 yılında Ankara Hükümeti ile Fransa arasındaki antlaşmanın, Küçük Asya'daki Hıristiyanların geleceklerini derinden etkilediği Yunanlı ve Ermenilerin sürgün, katliamlarının durdurulamadığı bu öngörünün Amerikalılar tarafından kabul edildiği, bu antlaşma ile Türklerin kontrol edilemeyeceği

¹⁴⁵ The Times 8 Haziran 1922, 7.

¹⁴⁶ The Times 8 Haziran 1922, 7.

¹⁴⁷ The Times 19 Haziran 1922, 7.

konusunda dem vuruyordu. Mektubun birçok üst düzey diplomat tarafından onaylandığını bildiriyordu¹⁴⁸.

Ayrıca, “Doğudaki Batı” Prof. Toynbee’nin yeni bir çalışmasının olduğu, Anadolu coğrafyası, dinlerin merkezi olması ve buradaki dinlerin Fransız İhtilalinden sonra pek de bir önemi kalmadığı, burada bulunan azınlıkları, *Truva Kuşatmasındaki* gibi kullanabileceklerini bildirmiştir¹⁴⁹.

The Times’ın “Türk Zaferi”, haberinde, Kemalistlerin kanalın her iki yakasında da ciddi durumlar oluşturduğu, Türkler tarafından Anadolu’nun fethinin neredeyse tamamlandığı Yunan Ordusunun Bursa ve çevresinde tutunduğu, Yunan ordusunun Uşak’a kadar çekilmesi, Afyon’u kaybetmesinden dolayı bir türlü düzelemeyeceğini yazıyordu. Türk Ordusunun 26 Ağustos’tan bu yana ileri harekâta geçtiği İzmir’e çok yaklaştığı, Tricopus’un planlarının hepsi çöktüğünü ve Yunan Ordusunun moralinin çok bozuk olduğunu bildiriyordu. İzmir’den muhabirlerin bildirdiklerine göre göçmenler, İzmir limanını doldurduğu ve İngiliz Hükümetinin limanın tahliyesi için olağanüstü bir çaba harcadığını, Milletler Cemiyeti’nin de acilen bölgede önlemler alması gerektiğini yoksa Türkler burada Ermenileri ve Yunanlıları yine katledecekleri ve özellikle bölgede Ermenilerin korkusunun daha fazla olduğu çünkü bazı Ermeniler onlara karşı haklarını arıyor, Yunanlılar ise daha önceden bölgeyi boşattıklarını bildiriyordu¹⁵⁰.

Kemalistlerin bu başarısı, Kilikya bölgesinde daha çok ölümü artıracaklarını ve ayrıca Müslümanlara örnek olacağı özellikle Hindistan’daki Müslümanların bu durumu örnek alabileceği vurgusunu yapıyordu. “Onların hayal güçlerini ateşleyeceği” vurgusu yapılıyordu¹⁵¹.

12 Eylül 1922 The Times haberinde son Yunan Ordusunun Erdek’te denize döküldüğü ve İngiliz bayrağı altındaki İstanbul’dan Yunan ve Ermeni tahliyeleri için vadesi dolmuş römorkör, sandal vs. getirildiği, Türklerin ise Yunan ve Ermeni tahliyesine yardımcı olacağına inandıklarını yazıyordu.

¹⁴⁸ The Times 5 Temmuz 1922, 9.

¹⁴⁹ The Times 23 Temmuz 1922, 13.

¹⁵⁰ The Times 9 Eylül 1922, 9.

¹⁵¹ The Times 9 Eylül 1922, 9.

1.1.4. Güney, Doğu ve Batı Cephelerinin kapanmasından Mudanya'ya Kadar The Times'da Ermeni Meselesi (20 Ekim 1921- 3 Ekim 1922)

Güney ve Doğu Cepheleri kapanması, Batı cephelerinde olan başarılar ile pekiştirilmiştir. Her ne kadar Güney ve Doğu Cepheleri kapansa da, The Times'ın Güney ve Doğu cephelerine olan ilgisi hiç azalmamıştır. Gazetenin 16 Mayıs 1921 tarihli haberinde “Hıristiyanlar Korkuyor” Fransa'nın Kilikya bölgesinden çekilişi Ermeniler tarafından protesto edildiği, İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiserliğinin acilen Ermenilerin Mısır, Kıbrıs ve Suriye bölgesine tahliyesi için izin verilmesi gerektiğini bildiriyordu¹⁵².

Güney Cephesinin kapanması ile haberlerin genellikle üzerinde durduğu en önemli nokta Türk-Fransız ilişkisi olmuştur. 10 Kasım 1921'de Türk-Fransız Antlaşmasının Londra'dan izin alınmadan yapıldığı, İngilizlerin bölgede yalnız kaldığı, bunun büyük bir soykırıma neden olacağı öngörüsünü ortaya atmıştır. Mustafa Kemal'in bölgede güçlendiğini bildirmiştir¹⁵³. Ayrıca gelen haberlerde Fransızların bu anlaşma ile Ermenilerin korunma arzularını zora soktuğunu dile getirmiştir¹⁵⁴.

Antlaşma yapıldıktan sonra bölgenin tahliyesi de basında yer almıştır. 20 Ekim 1921 The Times, bölgeye Türklerin girmesi ile Ermenileri yakacakları, onlara her türlü canılığı yapma isteği olduğu vurgulamıştır. Devamında ise Türklerin bölgeye gelmeden Ermenilerin tahliyesini gerçekleştirilmesi gerektiğini bildiriyordu¹⁵⁵.

Daha sonra, Talat Paşa'nın öldürülmesi üzerinde durularak, “Ermeni Soykırım” propagandası yapılmıştır. 21 Mart 1921'de “Türk Öldürüldü” başlığı veriyordu. Talat Paşanın yolda yürüdüğü sırada ve yol ortasında kimliği belirsiz biri tarafından tabanca ile ateş edilerek öldürüldüğü vurgulanıyor ve öldüren kişinin kimliğini tespit etmek için şahitlere başvurulduğu ama kimse net olarak bir bilgiye sahip olmadığı aktarıyordu. Ayrıca yazıda İttihat ve Terakki'nin yaptığı Ermeni katliamları nasıl yaptıklarını anlatmakta. Talat Paşa'nın bir Ermeni tarafından öldürülmesi ise Ermeni soykırımının rövanşı olarak görülmüştür¹⁵⁶.

¹⁵² The Times 6 Kasım 1921, 7.

¹⁵³ The Times 12 Kasım 1921, 12.

¹⁵⁴ The Times 19 Kasım 1921, 9.

¹⁵⁵ The Times 20 Ekim 1921, 4.

¹⁵⁶ The Times 21 Mart 1921, 6.

Talat Paşa ve 1915-1916 olaylarının üzerinde duran haber başlıklarında 15 Mayıs 1922 başlıklı yazıda, Halep'e gönderilen Ermenilerin Talat Paşa'nın emri ile öldürüldüğü, bu belgelerin bazılarının ellerinde olduğu ve Londra yakın zamanda yayımlanacağını bildirmiştir. Yine 29 Temmuz 1922 tarihli haberde ise Cemal Paşa'nın da Ermeni katliamı yaptığı üzerinde durularak "soykırım" tezlerini güçlendirmeye çalışmıştır.

Talat Paşa'nın katilinin bulunması ve yargılanması konusunda basına yansımaları biraz farklı olmuştur. Berlin'de Talat Paşa'nın katilinin yargılanma sürecinin başladığı ve mahkeme, Ermeni kurbanlarının 1915 yılında gerçekleşen soykırımı anlattıkları bilgisi verilmiştir. Hemen akabinde yüzlerce Ermeni'nin çöllere sürüldüğü ve soykırıma uğradığı iddia edilmiştir. Olayları, tanıkların anlattıkları şekilde basına yansımış ilk önce 500 genç birbirine bağlanarak suya atıldı. Daha sonra kadınları erkeklerden ayırdılar ve onlara tecavüz edip ardından balta ile kestiler. Daha sonra erkeklere farklı işkenceler uygulandı. Hamile kadınları ceninlerini süngü ile çıkartıp köpeklerle verdiler. Bu olaylara karşı çıkan herkes cani ve vahşice öldürüldü. Tüm bunların yanı sıra ayrıca 1000.000 Ermeni'nin çok acımasız yöntemlerle katledildiği 850.000'in açlık ve susuzluktan can çekişerek öldüğü iddiaları ileri sürülmüştür. Diğer 2000.000 Ermeni'nin Halep'teki Alman Konsülü sayesinde kurtulduğu ve Alman yetkililerinin elinden geldiğince Türklerin Ermeni soykırımını engellemeye çalıştığını ifade etmiştir¹⁵⁷.

Bu haberlerle sanki "Talat Paşa Ermenilere yaptıkları nedeniyle ölümü hak etti" şekline bir fikir oluşturulmaya çalışılmıştır. Pek çok haberde Talat Paşa'nın katili Telirian'ın suçsuz bulunduğu duyurmaya çalışılmıştır. Ayrıca daha önce 1915 Tehciri nedeniyle İttihat ve Terakki ve Almanlar bir nevi suçlanırken, Talat Paşa'nın katilinin Almanya'da gerçekleşmesi Almanlar üzerindeki suçu almaya yetmiş, Tehcir sırasında ve sonrasında Ermenileri Almanların koruduğu fikri haberlere yansımaya başlamıştır. Bu gayeler ile 1915'te gerçekleştirilen tehcir Türk İstiklal Harbini gölgede bırakmış ve The Times gazetesi, gerçekleşen olayları "Ermeni Soykırımı" olarak ifade ederek böylelikle dünya kamuoyunun ve Amerika Birleşik Devletlerinin dikkatini bölgeye çekmeyi amaçlanmıştır. Böyle bir iddiada bulunan gazetenin Ermenilerin yapmış

---

¹⁵⁷ The Times 3 Haziran 1921, 5.

oldukları mezalimden bahsetmemesi ise batı medyası ve kamuoyunu Türklerin aleyhine kıştırmaya çalışmakla ancak izah edilebilir¹⁵⁸.

9 Mart 1922 tarihli The Times gazetesi “Ermenilere Yardım” başlığı ile verilirken, Ermeni kadınlarının, Ermeni Yardım cemiyetine ihtiyaç duyduğunu yazmıştır. Buna ek olarak bölgenin un, şeker ve temel gıda maddelerine acilen ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir¹⁵⁹.

Bir Ermeni'nin mektup gönderdiği, belirtilen mektupta; *“bizi sistemli şekilde öldürüyorlar, 4 yıl önce nüfusumuz 9 milyon iken şimdi bir buçuk milyona düştü. Kalanların da hayatları tehlikede. Büyük güçler yüzyıllardır Türk mezalimini durdurmaya çalıştılar ancak her şey aynı şekilde devam ediyor. Biran önce yardım edilmezse Türkler hepimizi öldürecek”* diye izahat veriyordu¹⁶⁰.

30 Ağustos'ta zafer sağlandıktan sonra yapılan haberlerde artık Türk Zaferini kabullenmiş yapılacak antlaşmalarda Ermenilere ve Yunanlılar nasıl bir kar elde edebileceklerinin yollunu aramıştır. Mudanya Mütarekesi(3 -11 Ekim 1922)yılında, Mustafa Kemal ateşkes için İsmet Paşa (İnönü)'yı görevlendirmiştir. Mudanya Antlaşması İngiliz basını tarafından ilgi ile takip edilmesine rağmen ateşkes olması münasebetiyle Ermeniler konusunda herhangi bir madde yer almamıştır. Mudanya'da İsmet Paşa'nın başkanlığı altında İngiltere delegesi General Harrington, Fransa Delegesi General Charpy, İtalya Delegesi General Monbelli'nin katıldıkları konferans 3 Ekim'de toplandı. Fevzi ve Refet Paşalar da İsmet Paşa ile Mudanya'ya geldiler görüşmeler sürecinde kendisine yardımcı oldular¹⁶¹.

¹⁵⁸ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey-A Disputed Genocide*, (A.B.D: The University Of Utah Press, 1923), 80-1001.

¹⁵⁹ The Times 25 Mart 1922, 11.

¹⁶⁰ The Times 1 Mart 1922, 7.

¹⁶¹ Aybars, a.g.e., 347.

İKİNCİ BÖLÜM
ERMENİ MESELESİ

2.1. LOZAN BARIŞ KONFERANSI ÖNCESİNDE ERMENİ MESELESİ

Mudanya Konferansı görüşmeleri sürerken T.B.M.M Hükümeti, Batılı devletlere bir nota vererek, barış konferansının 20 Ekim’de İzmir’de toplanmasını önerdi. Müttefikler bu öneriyi kabul etmeyerek 13 Kasım’da Lozan’da toplanılmasını önerdiler. 27 Ekim’de hem İstanbul Hükümeti’ni hem de Ankara Hükümeti’ni Lozan’a çağırdılar. Mustafa Kemal, Yusuf Kemal Bey’in Dış İşleri Bakanlığı’ndan ayrılmasını ve İsmet Paşa’nın bu göreve seçilmesi sağladı. 2 Kasım’da Meclis’te yapılan oylama sonucunda İsmet Paşa Lozan’a gönderilecek heyetin başkanlığına seçildi. Rıza Nur ve Hasan Beylerin de seçilmesiyle İsmet Paşa’nın yardımcıları belirlendi¹⁶². Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa’yı seçerken onun bütün hayatı boyunca başarıları ve kişiliğini göz önüne almıştı.

İngiltere’de Lord George Hükümeti’nin düşmesi üzerine kurulan yeni koalisyon tekrar Dışişleri Bakanı olan Lord Curzon, Hükümet değişikliğini gerekçe göstererek Konferansın 20 Kasım’dan sonra yapılmasını istedi Türkiye ise acele ediyordu¹⁶³. Mustafa Kemal Müttefiklerin İstanbul’u boşaltmalarını istiyordu. Mussolini, Türkiye’nin baskıdan vazgeçmesini yolunda tehdit savurmaya başlamıştı. Curzon konferansın 20 Kasım’da toplanmasına razı oldu. Curzon konferans öncesi Türkiye’ye karşı İngiltere, Fransa ve İtalya’yı birleştirerek müşterek bir blok oluşturmaya çalıştı. Curzon hala Sevr’in hayaliyle hareket etmeye çalışıyordu. Ancak Fransa’dan bu konuda destek göremedi. Curzon bir ara konferansa katılmamakla tehditte bulunduysa da 18 Kasım’da Poincare ile uzlaştı ve konferans öncesi blöfler, psikolojik savaşlar 20 Kasım’da yerini masa savaşına bıraktı¹⁶⁴.

13 Kasım 1922’de açılması gereken toplantı için “ askeri bir titizlikle” Lozan’a gelen İsmet Paşa, konferansın bir hafta ertelenmesi nedeniyle Fransız Hükümetinin davetiyle Paris’e gitti. İsmet Paşa burada Fransız Hükümetinden kendi tezlerini desteklemesini istedi. Londra’ya dönen İsmet Paşa, karşısında Avrupa’nın kurnaz ve tecrübeli politikacıları vardı. İngiltere’yi Lord Curzon, Fransa’yı Barrere ve Bombard; İtalya’yı Garroni ve Montagna, Yunanistan’ı Eleftherios Venizelos temsil ediyorlardı.

¹⁶² Sadık Tural, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Tapu Tescil Andlaşması: Lozan”, C. XIX, S. 55, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, (Ankara: 2003-Mart): 8-11.

¹⁶³ Tural, a.g.m., 8.

¹⁶⁴ Görüşmeler sırasında yaşananlar için bkz. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. II, İstanbul; Ahmet İhsan Matbaası, 1933; Ali Turan, *İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı*, Ankara; Atatürk Araştırma Merkezi, 2003.

Konferans 20 Kasım 1922’de açıldı. Konferansa davetçi devletler olarak İngiltere, Fransa, İtalya ve bundan başka, Yunanistan, Yugoslavya, Japonya, Romanya ayrıca boğazlar konusunda Sovyetler Birliği ve Bulgaristan katılıyordu. Amerika ise yalnız bir gözlemci gönderdi¹⁶⁵. Lozan Konferansı’nda İngiltere ve A.B.D çıkarları çatışıyordu. Curzon’un bir konuşma yapması üzerine İsmet Paşa’da bir konuşma yaparak konferans başlamış oldu.

İtilaf Devletleri Lozan’ı Birinci Dünya Savaşı sonrası konusu gibi görüp, Türkleri yenik bir ulus gibi kabul etmek istiyorlardı. Lozan’da altı yüz yıllık Osmanlı İmparatorluğunun hesabı görülecekti. Türkiye’nin tam bağımsızlık tezini bilen Fransa’da İngiltere’nin yanında yer alması İsmet Paşa’yı çok şaşırttı ama yıldırmadı¹⁶⁶.

16 Nisan 1922’de Almanya ile Sovyetler Birliği arasında, karşılıklı sorunları çözen, diplomatik ilişkileri yeniden kuran Rapallo antlaşması imzalandı. Bu antlaşma Fransa’yı çok endişelendirdi. Bu durum Fransa’yı bir kez daha İngiltere’nin yanına yaklaştırıyordu. İtalya şimdi özellikle ekonomik konularda İtilaf blokuna katıldı. Türkiye İtilaf Devletleri arasında, Osmanlı Borçları, Boğazlar, Musul, Kapitülasyonlar ve Türkiye ve Yunanistan, Azınlıklar, Patrikhane sorunları vardı. Bu sorunları çözmeye için üç komisyon kuruldu ve çalışmalar başladı.

Türkiye’nin Lozan’da izlediği politikasının kararlılığını ve “Tam İstiklal” ekonomik bağımsızlık olmadan sağlanamayacağı yönündeki yaklaşımını açıkça ortaya koydu. İtilaf Devletleri savaş meydanında yitirdiklerini, masa başında kazanmak istiyorlardı. Sorunlar Türkiye’nin isteklerini reddetmesi yüzünden çözülemedi.

Lozan Konferansı başlamadan “İngiliz Ermeni Komitesi”¹⁶⁷ başkanı Anurein Williams, Curzon’a başvurarak Türkiye’deki azınlıkların Ermenistan’ın bağımsızlığı için kendisine güvendikleri bildirerek, yardım istiyordu. Lozan’da Ermeni sorununu canlı tutmak için İngiltere’yi devreye soktular. Lord Curzon 12 Aralık’ta konuyu gündeme getirdi. İsmet Paşa, Ermenilerin yüzyıllarca Osmanlı tebaası olarak rahat yaşadığını, son dönemde ise emperyalist devletlerin tahrikiyle ayaklandıklarını, şimdi ise Türklerin geçmişi unuttuğu ve arzu edenin Türk vatandaşı olarak yaşayabileceği

¹⁶⁵ Yasin Kayış, “Lozan Konferansı ve Lozan Antlaşması”, *Ana Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Edit. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar ve İsmail Şahin, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2019), 147-151.

¹⁶⁶ Kayış, a.g.e., 148.

¹⁶⁷ The Times 16 Ekim 1922, 8.

vurgusunu yaptı ama Türk topraklarının bir kısmının Ermeni yurdu olamayacağını belirtti. ABD alt komisyonlarda Ermeni konusunda başvurarak destelemek istedi. İngiltere konunun üzerine gitmenin kendi çıkarlarına uymadığını görerek geri çekildi. Sonuçta Lozan'da Ermeni Sorunu, daha önceden belirttiğimiz gibi devletlerarası sorun olmaktan çıkmış ve Lozan ile birlikte oldu¹⁶⁸. Müttefiklerin Türk isteklerini reddetmesi yüzünden çözülemedi. Fevzi Paşa her ihtimale karşı orduların ileri harekâta hazırlanmasını bildirdi. Boğazları kapamak ve Musul üzerine yürümesi için gerekli önlemler alındı. Mustafa Kemal yeni bir savaş istemiyordu. İngiltere ile anlaşma olmadı. Konferans 4 Şubat'ta dağıldı. Eskişehir'de Mustafa Kemal ile buluşan İsmet Paşa 20 Şubat'ta Ankara'ya vardı. Bakanlar kurulundaki görüşmelerden sonra 20-24 Şubat tarihlerinde Meclis'te gizli oturumlarda konu ele alındı. Muhalifler İsmet Paşa'yı eleştirdi. Mustafa Kemal olaya müdahale ederek İsmet Paşa'nın yanında yer aldı. 1 Nisan 1923'de, Milli Mücadeleyi kazanmak için toplanmış bulunan T.B.M.M. 16 Nisan'da geçerli olmak üzere kendini fesih kararı aldı. Milli Mücadele Meclisi dağılırken Lozan başlamış oldu.

İsmet Paşa Lozan'a ikinci kez gittiğinde İngiltere'yi Curzon'un yerine gelen Sir Horas Rambold, Fransa'yı General Pelle temsil ediyordu. Konferans 23 Nisan 1923'de toplandı. Tarafların uzun ve sert mücadeleleri sonunda 24 Temmuz'da antlaşma imzalandı. Antlaşmanın hükümleri arasında, hudutlar, Azınlıklar, Kapitülasyonlar, borçlar ve boğazlar konusu çözüme ulaştırılmıştı¹⁶⁹.

Bu bağlamda haberlerde Ermeni meselesinin nasıl işlendiği Türk İstiklal Harbi, Mudanya Mütarekesi ile son bulduktan sonra, İngiltere'nin İstanbul işgalini sonlandırmamış olması ve Batı Trakya'nın da Yunan işgalinin devam etmesi neticesi ile Türk tarafının İstanbul'u almak istemesi ve Trakya'nın boşaltılması konularına yoğunlaşırken, Ermeni Meselesi üzerine haberlerin yoğunluğunun azaldığı görülmektedir.

9 Eylül'de İzmir'den son Yunan Ordusu atıldıktan sonra Ermeni meselesi üzerine bir röportaj yapıldığı " Dr. Reşat ve Yunanlılar" başlıklı röportajda Dr. Reşat'ın sorulara cömertçe cevap verdiğini ve tarafsız olduğu bazı ifadelerle belli olduğu bu

¹⁶⁸ Yavuz Ercan, Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları, (Ankara: M.E.B., 2002), 66.

¹⁶⁹ Aybars, a.g.e., 359-369.

ifadeler birçok kez tartışıldığı ve hepsinin doğru olup olmadığı konusunda şüpheler olduğu beyan edilmektedir¹⁷⁰. Dr. Reşat’a, eskiden Harput’taki Yakın Doğu Yardım Komitesi Direktörü olan F.D Yoweell’in raporundan haberi olup olmadığı sorduğunu, aynı din komitesinin bir üyesi olan Dr. Mark Ward’ın raporuna bakıp bakmadığı bunların yanında Ermenilere karşı yapılan yeni olaylar olduğu bu olayları “yeni korku kâbusuna” adlandırıldığı bu konuda bir şey ekleyip eklemeyeceği sorusu soruluyordu¹⁷¹.

Yine Dr. Reşat Bey ile ilgili olarak “Türkiye’deki Ermeniler”¹⁷² başlıklı 23 Ekim 1922 başlıklı makalede, Ermenilerin nüfus üzerindeki savunmaları ve buna karşılık Reşat Beyin bunlar Dr. Reşat’ın başbakan ile bir görüşme yapacağı ve onlarında sorularına cevap vereceği, Dr. Reşat’ın Türk-Ermeni arasındaki sorunu gizlemek için başarısız girişimlerin olduğunu belirtiyordu. Nitekim Dr. Reşat’ın söylediklerine göre, savaş başlamadan önce 1.2000.000 Ermeni’nin olmadığını, lakin kendi kaynak ve verilerine göre, 1917’de sadece Rusya’da 1.924.300 Ermeni olduğu böylelikle Dr. Reşat’ın bu tezi çökmüş oluyordu. Bunların yanında, Türkiye’nin olayı tek başına ele aldığı, Tarih bölümüne hazırlanana dizinin 62. bölümünde Ermenistan ve Kürdistan ile ilgili olarak derlenen alıntıda, “Altı Ermeni ilinde 1.018.000 ve Küçük Ermenistan’da (Kilikya) 318.416 Ermeni var” diyerek Ermenilerin nüfuslarını veriyordu¹⁷³. Bu konuda sonradan yapılan ve tamamen arşivlere göre hazırlanan birçok çalışma mevcuttur. Yapılan bu çalışmalar arasında önemli bir yere sahip olan Gürün’ün eserinde ise Türk tezleri destekleniyor ve Ermenilerin nüfus kaynaklı savunmaları çökmüş oluyordu. Gürün’e göre, Ermeni rakamlarının çok yüksek değil çok düşük olması muhtemeldir. Osmanlı Devleti vergi sistemi, Ermenilerin kendi nüfuslarını abartmaktan ziyade gizlemeye çalışma gibi bir yola tevessül etmiş alabilirler. Bu rakamlara İstanbul dâhil, Türkiye’nin geri kalanında yaşayan Ermeni nüfusu da eklenmelidir. Daha önce Lord Bryce’ın “ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenilere tedavi” başlıkla kitabındaki tahmini Ermeni nüfusu görülecektir¹⁷⁴. Türkiye’de toplam Ermeni nüfusunu savaştan önce 1.800.000 kadardı. Mavi Kitap’tan bakıldığı zaman bu nüfusun yaklaşık 600.000 Ermeni sınır dışı edildi, yaklaşık 600.000 öldürüldü, 600.000 sınır dışı edilmekten

¹⁷⁰ The Times 17 Ekim 1922, 8.

¹⁷¹ The Times 17 Ekim 1922, 8.

¹⁷² The Times 17 Ekim 1922, 8.

¹⁷³ Dabağyan, a.g.e., 171-174.

¹⁷⁴ The Times 17 Ekim 1922, 8.

kurtuldu¹⁷⁵. Bryce bu rakamlara daha ekleme yapılabileceğini ileri sürerek, 3 Ekim 1918 tarihli mektubunda 700.000 kadar Ermeni erkeğin, kadının ve Ermeni çocuğun öldürüldüğünü bildiriyordu¹⁷⁶. Ve ekliyordu 1916 yılında Ermeni nüfusunun çok fazla olduğu ve 1916-1918 yılları arasında birçok Ermeni'nin yok edildiği tezini savunuyordu. Dr. Reşad'ın savunmasının temyiz başvurusu, doğrulanmış gerçeklerle çöktüğünü bildiriyordu¹⁷⁷.

Verilen haberin nüfus üzerinde ayrıntılı olarak durulmasının nedenlerinin başında şüphesiz Doğu Anadolu Bölgesinde bağımsız bir Ermenistan kurma düşüncesi olduğunu anlıyoruz. Bunun en büyük kanıtı ise Wilson ilkelerinde yer alan madde ile ilgili olduğunu söylemekte fayda vardır. Osmanlı Devleti içerisindeki Ermenilerin nüfus durumu ile ilgili olarak, Doğu Anadolu Bölgesinden Rusya'ya yüzbinlerce Ermeni göç ettirilmiş ise Osmanlı İmparatorluğundaki nüfus şüphesiz daha da düşük rakamlar gösterecektir. Berlin Kongresine, doğu vilayetlerinde bağımsız bir Ermenistan kurmak düşüncesi ile Ermeniler, bu taleplerini haklı gösterebilmek için, o bölgedeki Ermeni nüfusunun Müslümanlardan fazla olduğunu ispat etme mecburiyeti hissetmekteydiler¹⁷⁸. Buna rağmen yine her konuda olduğu gibi bu mevzuda da mübalağada hudut tanımayacak şekilde rakamlar ileri sürmüşlerdir¹⁷⁹.

İzmir genel sekteri başkanı Jacobs'ın Atina'ya ulaştıktan sonra bazı açıklamalarda bulunduğu, Türkiye'nin Küçük Asya'da Hıristiyan azınlıkları ortadan kaldırma politikasının kararlıkla devam ettiği belirtiyordu. İzmir'de bulunan Hıristiyan mahallerinin neredeyse tamamının ortadan kalktığını, nüfusun ise, katliamda ölmüş, kaçmış ya da sürgüne gönderilmiş olduğunu, İzmir'den ayrıldığı anda şehirde, sadece elli bin evsiz ve yiyeceksiz mülteci kaldığını bildiriyordu. Bunlara ek olarak, Jacobs yeni söylediklerine göre, Türk avukatlar kendi iddianamesine "125.000 asker yaştaki adamın iç bölgelerine sürüldüğü itiraf ettiğini" kararlarının belgesini dosyaya eklediğini bildiriyordu¹⁸⁰. Ayrıca Amerikalı E. Brady, İzmir afet bölgesinde yaşananlar hakkında bilgiler verdiği, Küçük Asya'daki Rum ve Ermeni sivil erkeklerin çoğunluğu sürgün

¹⁷⁵ The Times 17 Ekim 1922, 8.

¹⁷⁶ The Times 17 Ekim 1922, 8.

¹⁷⁷ The Times 23 Ekim 1922, 15.

¹⁷⁸ Münir Süreyya Bey, *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*, haz. Murat Şener, Salih Dutoğlu, (İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001), 6-8.

¹⁷⁹ Gürün a.g.e., 6.

¹⁸⁰ The Times 23 Ekim 1922, 15.

edilmesine rağmen, Türklerin katliam ve terör kampanyası ve hayatta kalan son Hıristiyanlara tek tek yok etme kampanyası devam ediyordu. Bunlara rağmen Avrupalı devletler yapılanlar konusunda sadece yineleme yapıyordu. Ankara hükümeti emrindeki İçişleri bakanlığı tarafından Ermenilerin artık sürülecek bölge kalmadığını bildiriyordu.

Makalenin devam eden kısmında, Avrupa'nın Orta Çağ'daki kara günlerinden beri tanık olmadığı bir göç yağmuru ile karşı karşıya kaldığı, ileriki günlerde Yunanistan'ın sadece Yunanlı göçmenlerle değil, Küçük Asya'dan gelen Ermeni, Hıristiyanlarla dolup taşacağı dile getiriyordu. Bu gelenlere koruma, yardım etme sorunları ile ilgili karşı karşıya geleceklerini ve daha başka sorunlar olduğunu aktarıyordu. Çözüm önerisi olarak ise, bölgeye gönderilen göçmenlerin zor durumda kalmaması için İzmir'den gönderilen göçmenlerin planlı olması ve yavaş ilerletilmesi gerektiğini çözüm önerisini sunuyordu. Dr. Reşat veya Mustafa Kemal'in duygularını bu olaylar karşısında ne durumda olduğu sorusunu sorup ekliyordu. Orta Çağ'dan bu yana böyle bir göçmen akımına rast gelmediğini, yirminci yüzyılda dünya korkunç bir felakete tanık olduğu bütün bir ırkın imhası, tarihin tozlu sayfalarında aramaması gerektiğini bildiriyordu. Bazı kötülükler, muktedir güçler, yüzyıllarca süren ilerleme medeniyet mirasını yok etmek için çalışıyorlar. İyonya ve boğazların kıyılarında yaşanan benzer kadere sahip birçok mültecinin olduğu belliydi. Diyerek yazısına son veriyordu¹⁸¹.

Gazetenin 30 Ekim 1922 tarihli *Türkler Hıristiyan Mezarlara Saldırıyor* başlıklı haberinde, Türk haydutlarının Gelibolu Yarımadasındaki Suvla'daki Mezarlar Komisyonunun belirlediği ölçüde yapılan çalışmalar sırasında saldırı olduğu, Yunan ve Ermeni Mezarlarını soyanlarının tutuklandığı, İzmir'de haçları kıran ve mezarlardan çok sayıda ceset çıkartıldığı ve bu cesetlerin Fransızlara ait olabileceği duyduğunu, Türklerin disiplini bozulduğu ve yağma şiddet eylemlerini çok sık görülmeye başladığı çok az sayıda olan Hıristiyanların tedirgin olduklarını bildiriyordu¹⁸². Yine İzmir ile ilgili haberde İzmir'de Türk zorlaması başlığı ile "Rehin Tutulan Avrupalılar" olduğu, Türklerin Avrupalıları İzmir'den ayrılmasına izin verilmediği şimdiki Türk öfkesinin artığı böylece İzmir'de huzursuzluk devam ediyordu¹⁸³. Türk örf adet ve geleneklerinde

¹⁸¹ The Times 17 Ekim 1922, 8.

¹⁸² The Times 30 Ekim 1922, 11.

¹⁸³ The Times 6 Kasım 1922, 13.

mezarlara olan saygıdan dolayı Türklerin mezarları tahrip etmesi yok denecek kadar düşüktür. Bu haberde ele alınan durumun nedeni ise Türkleri karalama kampanyasında yeni bir sayfa açılmış oluyordu. Burada sadece Ermenilere değil Batılı devletlerin geçmişine saygısı olmadığı durumunu ortaya atmaya çalışılmıştır. Özellikle Fransa'nın isminin verilmesinin 1921 Ankara Antlaşması ile Anadolu'dan çekilme kararı alan Fransa'yı kışkırtmak olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devletinin kültüründe birleştirici rol oynayan halifenin bir gelenek haline gelen Cuma selamlığı ve Osmanlı tebaasındaki tüm herkesin halifeyi selamladığı bilmemize rağmen, Ermenilerin Cuma selamlığında halifeyi selamlamasını ayrıcalık bir durum gibi verilmesi gözümüzden kaçmamıştır. Halifenin eski düzende olduğu gibi Cuma selamlığında bulunduğu başta Ermeni patriği olmak üzere birçok Ermeni alkış ile karşılıyordu diye aktarıyordu¹⁸⁴.

I. Cihan harbinden sonra Anadolu'daki hayalini gerçekleştirememiş olan İtalya'da yönetim el değiştirmiştir. Faşist partisi lideri olan Mussolini'nin başa geçmesi haber başlıklarında yer almış ve burada Müslümanları selamladığı bildirirken, ezilen halklardan olan Ermenilerin de selamlandığı şeklinde verilmesi şaşırtıcıdır. Gelen bir telgraf ile iktidara gelen Mussolini'ye Müslümanların övgü ile yaklaştığını vurguluyor ve Ermeni Cumhuriyeti'nin ezilen haklarının savunulması gerektiği deniliyordu¹⁸⁵. Tüm bu düzensiz haberlerin amacının Ermeni sorunun gündemde tutmaya çalıştığı görülmüştür¹⁸⁶. Diğer taraftan Ermenilerin Lozan Konferansına girişimleri üzerinde durulmuştur.

Ermeniler tarafından Lozan'a gönderilen telgrafi satırlarına taşımıştır. Bu telgrafta Ermeniler, tarih boyunca uğradıkları kötü muameleden bahsederek, Türkiye'nin yabancılara ticari ekonomik anlamda ayrımcılık yapıp sınır dışı etmeyeceklerine dair garanti istemişlerdir. Gazetede İngiltere'nin bu isteklere pek ilgisiz kaldığı için baskının daha da artırılması gerektiğini öngörmüştür. İngiltere'nin Ermeni konusunda Türkiye'den yana bir tutum aldığına dem vurmıştır¹⁸⁷. Bir diğer haber yazısında Curzon ile görüşmenin Ermeni konusunu olumlu yönde etkileyeceğini fikrini öne atmıştır. Ermeni Komitesinin fikirlerini yazılı olarak basılmanın önemli bir adım

¹⁸⁴ The Times 23 Kasım 1922, 9.

¹⁸⁵ The Times 7 Kasım 1922, 11.

¹⁸⁶ Toktamış Ateş, *Siyasal Tarih*, bsk.5, (İstanbul: Der Yayınları, 2001), 396-398.

¹⁸⁷ The Times 14 Kasım 1922, 12.

olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁸ Lozan’da Ermeni yurdunun kurulmasının kararını aldırarak en önemli kıstas olarak sözde Ermeni Soykırımının kabul ettirilmesi yönünde bir karar çıkarmak için basın gücünden kullanılmaktan kaçınmadığı farkına varılmıştır.

Bazı basın organlarının Ermenilerle yapılan röportajlarında, Lozan’ın üzerinde etkisinin olacağına inanılıyordu. Zaten savaşlarla yok olmuş Anadolu’nun tamirâtı için İngiltere’ye bağımlı kalacaklar ve İngiltere’de Ermenilerin görüşleri çerçevesinde Lozan’da Ermeni sorununu çözecekti. Bu açıdan editörün soruları da daha çok ekonomik yönde idi¹⁸⁹.

The Times’a göre Suriye zaten Türkler’den ayrılmış ve hükümeti de geçicidir. Bu şartlar altında bölgede bir Ermeni Devletinin kurulması ve aşağı yukarı nereleri içine alacağı konusunda, Ermenilerin özellikle mandaterlik istediği, nüfus bölgelerinin ise İngiliz, Fransız ve ABD arasında paylaşılması konusunda fikirlerini aktarıyordu¹⁹⁰.

Ayrıca Türkiye’de etnik ayrımcılık yapıldığı iddiasını ortaya atıyordu. Editöre göre Ermenilerin malları canları eskiden olduğu gibi şuanda tehlikededir. Özellikle II. Abdülhamit zamanında beri Ermeni canavarca hislerle katletmektedirler. Bu eski düşmanlık devam edecek gibi gözüküyor. Oysaki bakıldığı zaman Osmanlı Devletinin 1915’den önce Ermenilerin faaliyetlere başladığını açıkça görüyoruz. Oysaki Ermeniler 1887’de Cenevre’de Hınçak Cemiyetini, 1890’da Tiflis’te Taşnak Cemiyetini kurmuşlar ve silahlı çeteler oluşturmak suretiyle Anadolu’daki Müslüman halkın kanını dökmeye başlamışlardır. Bu sayede Ermeniler, büyük devletlerin Ermeniler yanında yer almasını sağlayacaklarını, Osmanlı’ya savaş ilan edeceklerini ve böylece Doğu Anadolu’da bir Ermeni devleti kurabileceklerini ummuşlardır. II. Abdülhamit de Ermenilerin bu eylemlerine karşı, Doğu Anadolu Bölgesinin Osmanlı sınırlarında kalmasını saptamak için çeşitli önlemler almıştır. Ermenilerin Can Feda teşkilatına karşılık gönüllü olarak “Canından Bezenler” birlikleri kurulmuştur. 20 Haziran 1890’da Erzurum’da Ermeni İsyanının çıkması üzerine de Ermeni silahlı çetelerine karşı Hamidiye Alayları kurulmuştur¹⁹¹. Anlaşılabileceği gibi, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde devlet kurma maksadıyla Ermeniler tarafından silahlı çeteler

¹⁸⁸ The Times 17 Kasım 1922, 9.

¹⁸⁹ The Times 22 Kasım 1922, 13.

¹⁹⁰ The Times 25 Kasım 1922, 4.

¹⁹¹ Bayram Kodaman, “II. Abdülhamit, Kürtler ve Ermeniler”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:21 (Mayıs 2010): 131-138.

kurulmuş ve bu çetelerle mücadele edilmiştir. Sivil vatandaşlara dokunulmamıştır¹⁹². Editör tarafından verilen yazıda Ermenilerin katledildiği hakkında yorumlarına katılmak mümkün değildir.

Bir gün sonraki yazıda, “Türkleri Durdurun ya da Hesabını verin” başlığı altında İngiltere ve diğer devletlerin Ermenileri ve Hıristiyanları kurtarmak için harekete geçmesi gerektiğini aksi takdirde Türklerin yaptıklarının yanına kar kalacağını bildirmiştir¹⁹³.

The Times özellikle Türklerin İzmir’e girmesinden önce ve sonrasında çok sayıda İzmir ile ilgili haber yaptığını görüyoruz. Bu haberlerin genel itibarı İzmir yangını ve İzmir’in tahliyesi konusunda, İzmir’de Türklerin katliam yapmaya devam ettiği yönünde haberlerine yoğunluk verilmiştir. Bu haberlere örnek vermek gerekirse, “İzmir Yanıyor, Katliam Kokuları” başlıklı haberde, İzmir’de Avrupa mahallesinin yandığını, bu yangının bir Amerikan Koleji çalışanı Miss Mills’in, elinde teneke kutusu taşıyan bir Türk çavuşu eve girip evi yaktığını gördüğünü aktarmıştır. Bu olanların dışında İngilizler tarafından İzmir’in çoktan boşaltıldığı, İngiliz başkonsolosu dün gece saat 7’de savaş gemisi ile ayrıldığını bildirdi. Bu arada yangın devam etmesine rağmen bin kişi katledildiğini sayının artmasından endişe ediliyor görgü tanıklarının aktardıklarının bundan daha elzem olduğu tahmin ediliyor diye ekliyordu. İzmir’in Ermeni mahallesine de yangın sıçradığı, konsolosluğun ABD başta olmak üzere Müttefik devletler bir araya gelip çözüm aradıklarını ama bir türlü bulamadıklarını aktarıyordu. İzmir’de mültecilerin ve İngilizlerin evlerinde soygun vakalarının arttığını yazıyordu¹⁹⁴.

Hemen akabinde “İzmir’in yok oluşu” başlığı ile “120.000 mağdur, yangın, katliam ve yağma” başlığı ile veriyordu. İzmir’in Türkler tarafından neredeyse yok edildiği, Rum ve Ermenilerin Amerikan gemisi tarafından taşındığını vurguluyordu. 16 Eylül’de gazetesinin yayımlanmasına rağmen telgraf olarak 14, 15 Eylül günlerinden haberler geldiğini, bu haberlerde Türklerin bombalama yaptığı, Amerikalıların durmadan bölgeden gemi ile Rum ve Ermeni taşıdığını söylüyordu¹⁹⁵. İzmir konusunda

¹⁹² Turgay uzun, “Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri”, *Türk Dünyası İnceleme Dergisi*, S.IV (İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi, 2000), 267-268.

¹⁹³ The Times 4 Aralık 1922, 5.

¹⁹⁴ The Time 15 Eylül 1922, 7.

¹⁹⁵ The Times 16 Eylül 1922, 12.

“Kesinlikle Planlandı” haberi İngiltere’ye ulaşan İngiliz sakinleri söylediklerine göre gâvur İzmir Türk komutanlar tarafından planlanarak ve kasten yakıldığına inanılıyordu. Gelen tanıkların Ermeni mahallesinde sokakların kadın ve erkek cesetleriyle dolu olduğunu, manzaranın anlatmanın yanında büyük ıstıraplar yarattığını vurguluyordu. Başka bir görgü tanığı ise, Türk askerlerinin olaylara sadece gözlemci kaldığını, olaylara müdahale etmediği ancak Yunan birliklerinin hiçbir kötülük yapmadan bölgeden ayrıldıklarını gördüklerini anlattığına şahit olmuştu. 19 Eylül 1922 tarihli haberde ise “İzmir’de zor günler” başlıklı yazıda Türklerin İzmir’deki yangının çıkartma nedenini İzmir’de yapılan Ermeni katliamını örtmek için yaptığını eklemiştir¹⁹⁶. Lakin editör kendi çıkarımlarında; Görgü tanıklarının hikâyelerinin bıraktığı genel izlenim, Mustafa Kemal Paşa’nın ömür boyu şansını kaybettiği yönündedir. Birliklerini kontrolden çıkmasını engelleme bilseydi, Yunan Ordusundaki başarısından daha büyük ahlaki bir zafer elde edebilirdi diye yazmaktaydı¹⁹⁷. Yunanlıların İzmir’i kaybetmesinin şokunu üzerinden atamayan The Times gazetesi, sadece olayları katliam, yakma yıkma olarak vermekle kalmamıştır. Bunların yanında, İzmir’in Türkler tarafından alışının talihsiz bir döneme denk geldiği eylül ve ekim aylarında limanın başlıca ihracat ayları olduğu belirtmiştir. Rum ve Ermenilere ait tütün, bahçeler, toplanılmamış meyveler ve bunlara benzer şeylerin Türklerin eline geçtiğini, ayrıca limandan ihracatında Türklerin eline geçtiği bu nedenle İngilizlerin evlerinde problem yaşayabileceklerini belirtmiştir¹⁹⁸. İzmir yangınları konusunda bir suçlu aranıyordu. The Times’a göre suçlu belliydi. Türkleri suçlu gösterecek bir kanıt olmadığı halde bunu isimsiz bazı tanıklarla desteklemeye çalışmıştır. Bunlar arasında “İzmir Yangınlarının Temelleri” olarak atılan başlıkta Havaş Ajansından alınan bilgilere göre, İzmir’deki Fransız Başkonsolosu ile Amiral Dumesnil’in İzmir yangınların Türklerin çıkarttığı konusunda emin oldukları çözümü Fransız otoritesinin yapmasını gerektiğini söylemişti. Muhabire göre en fazla yıkım Ermeni mahallesinde gerçekleşmişti. Bu soruşturmalarda Türklerin ifadelerine güven duymadan vermesi gerekliliği fikrini belirtiyordu.

İzmir’de yaşanan yangın ile ilgili olarak Milletler Cemiyetinde yapılan görüşmenin gündeme getirilmiştir. Burada İzmir Mültecilerine yardım gönderilmesi ve

¹⁹⁶ The Times 19 Eylül 1922, 8.

¹⁹⁷ The Times 18 Eylül 1922, 7.

¹⁹⁸ The Times 19 Eylül 1922, 9.

büyük ittifak kurularak İzmir'deki yangının araştırılması konusunda Lord Balfour, öncülük ederek büyük devletlerin araştırma komisyonuna katılması konusunda ısrarcı olduğu lakin komisyon kurulmasının yavaş ilerlediği yönünde bilgiler geldiğini eklemiştir¹⁹⁹.

Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra The Times'ın üzerinde durduğu bir diğer konu ise İstanbul'un boşaltılmasıdır. Türklerin Çanakkale'ye doğru bir harekât yapma ihtimali olması yönünde ve burada bazı Ermenilerin öldürülmesi olmuştur. Bu harekâtın olma ihtimali bile Times'ı tedirgin ettiğini anlıyoruz. Gazetenin "Bulutlu Ufuk" başlıklı haberde Mustafa Kemal hükümetinin İstanbul ve Trakya konusunda bir cevap beklediği ve bu konuda kabine geç saatlere kadar Mustafa Kemal'e cevap vermek için oturum gerçekleştirdiğini, ama İngilizler bölgedeki yolları binaları vs. boşaltmasının kısa zamanda boşalmayacağı konusunda karar alınmış bu durumda Mustafa Kemal yönetimini tahrik ettiğini bildirmiştir²⁰⁰. Nitekim hemen akabinde Trakya'nın sınırlarının kapalı tutulduğu bu bölgede Rum ve Ermeni nüfusunun sorunun kısa sürede büyük devletler tarafından çözüleceği bildirmiştir²⁰¹.

Olayların Times editörleri tarafından nasıl işlendiği konusunda cümleleri aynen aktarma yapacağımız 4 Ekim James Janon tarafından kaleme alınan yazıda;

"Amerikan Kiliselerinin Tutumu 1915'te yarım milyondan fazla Hristiyan'ın sınır dışı edilmesi ve ölümü, ardından Binbaşı Yowell ve Dr.Ward tarif edilen 700.000'den fazla Hristiyan Samsun'dan sınır dışı edilmesi ve ardından İzmir'in büyük kentinin ve pratikte Hristiyan mahallesinin silinmesi, Türkler sadece İzmir'in ateşlerinin parıltısında değil, tarihin sayfalarında da, diğer tüm ırklar üzerinde egemenliğe sahip olmanın uygunsuz olduğu ortaya çıktı. Savaştan yaklaşık dört milyon yıl önce gelen Ermeni halkı şimdi bu sayının neredeyse yarısı kadar... bazı Ermenilerin Türkleri öldürdüğü doğru olabilir, ancak bu berbat figürlerin anlatıldığı ve 600.000 yetim çocuk son katliamdan Amerikan Yardım Cemiyetine başvurdu... Türklerin Kemal'in zaferine teşekkür ettiği ve tüm Hristiyan köpeklerin imhası için dua ettiği... Birincisi Türkler artık hükmedilmesi için hükmedilmelidir'' diye gazetelerde beyanatlarda bulunmuş ve En iyi çözüm Hristiyanların Anadolu'dan ve ayrıca Trakya'dan uzaklaştırılmalıdır'' şeklinde izahat yapılmıştır²⁰².

¹⁹⁹ The Times 26 Eylül 1922, 9.

²⁰⁰ The Times 28 Eylül 1922, 8-10.

²⁰¹ The Times 4 Ekim 1922, 11.

²⁰² The Times 4 Ekim 1922, 9.

Aynen aktardığımız gibi Türklerin kesin olarak katliam yaptığına inandırıcısına yazılmıştı. Ermenilerin bazı Türkleri öldürmüş olabileceğinin bile hayal ve uydurmadan ibaret olduğunu okurlarına ikna etmeye çalıştığı aşikârdır.

Doğu Trakya'nın Yunanlılar tarafından boşaltılması konusunda Venizlos'un konuşmasını ise, Trakya'da bir Türk jandarması kurmak bölgenin tamamen yıkımı anlamına geldiğini, sınırların 1913 yılında belirlendiği, Türklerin zaten Ermeniler gibi Dünya savaşı sırasında 230.000 Yunanlıyı Doğu Trakya'dan ya öldürdüğü ya da sürgüne gönderdiğini, geçmişte 1915 olaylarını Doğu Trakya'nın durumu ile kıyaslıyordu. Doğu Trakya'daki durum aynısı eğer İngilizler İstanbul'da olmasaydı, İstanbul'da yaşayan Rum ve Ermeniler üzerinde çoktan gerçekleşeceğini anlatıyordu Venizelos. Venizelos, İstanbul'un durumu konusunda basını harekete geçirmek istiyor “ Büyük Britanya'da kamuoyunun kayıtsız bir şekilde bu kadar çok ev ve yaşamın ve milyonlarca yüz milyonlarca servetin daha fazla tahrip edilmesini öngörmek mümkün müdür?” sorusunu soruyordu²⁰³. Kamuoyuna çağrısı ise, Doğu Trakya'nın derhal tahliyesi ve idaresinin Türk polisine aktarılmasında Ermenilerin başına gelenlerin Yunanlıların başına gelmemesi idi.

Venizelos, tüm müttefiklerine yardım çağrısı yapıyor;

“Türkiye bir kez daha Avrupa gücü haline geliyor ve Balkan Yarım adası yeninden inşa ediliyordu bu durumda yeni tehlikelere, daha ziyade eski tehlikelere kucak açıyordu. Küçük Asya'da bir buçuk milyon Yunanlı ve Ermeni yok edildi. Şüphesiz eski müttefiklerimiz, Avrupa'nın toprağına bir milyon daha yok edilmesini önlemeye yardım etmekle yükümlüdür” diye beyanatlarda bulunuyordu²⁰⁴.

6 Ekim 1922 tarihli haberde “Kemal Paşa, Günün Kitabı, Osmanlı Savunması, Türk ve Ermeni” Mustafa Kemal Paşanın anılarının yazıldığı, mütarekenin arifesinde ortaya çıkan, anılarının yer aldığı kitabın yayınlandığı, bu kitap daha çok 1908 ile 1918 yılları arasında konuların yer aldığını vurguluyordu. Bunlarda daha çok üç paşanın olduğu fakat Talat Paşanın sonunun kötü olduğu vurgulamıştır. Ardından Mustafa Kemal'in Türklerin kendilerini beyazlaştırma çabalarına katkıda bulunamayacağını vurgulamıştır²⁰⁵. Mustafa Kemal'in anılarında, Ermenilerin sınır dışı edilmesinden

²⁰³ The Times 4 Ekim 1922, 8.

²⁰⁴ The Times 4 Ekim 1922, 12.

²⁰⁵ The Times 4 Ekim 1922, 8.

şahsen sorumlu olmadığı, lakin meslektaşlarının sorumluluğuna karşı “hiçbir şey bilmiyor” tutumunu benimsediğini vurguluyordu. Bu durumun sadece Mustafa Kemal ile kısıtlı kalmadığı Türklerle yapılan konuşmalarda, Ermenilerin kendilerini öldüklerini ve onların da Ermenileri öldürmek için fırsat kolladığı görülmüştür deniliyordu. Bu durum Türk’ün doğası gereği hep şiddet yönelimli olması gereğindedir denilerek yapılan yorumları güçlendirme çabasına giriyordu²⁰⁶. Bu yazıda verilen Mustafa Kemal’in günlüklerinin yer aldığı 1908 ile 1912 yılları arasını kapsadığı iddia edilen günlüklerin bulunmadığı, Mustafa Kemal’in günlüklerin 1919’da başladığı bilinmekte. Mustafa Kemal’in Nutuk adlı eserini, 1919’da yazmaya başladığı ve 1922’de sonlandırdığını söylemekte fayda vardır.

Bununla birlikte, Mustafa Kemal’in Ermeniler hakkında bölümünün Türklerin bakış açısının karakteristik özelliğini gösterdiğini belirtmiştir. Türklerin Ermenilerle sorunlarını savunurken, geçmiş yüzyılın altmış veyahut yetmişli yılların başlarında kan davası çıkmakta ve ilk etapta Rus entrikalarının kasıtlı olarak ikinci sırada ise batı demokrasi fikirlerinin mayalanması fikrine atıfta bulduklarını, bu dış nedenler gerçek olabilir ancak bu orijinal “günahı temizlemez” deniliyordu²⁰⁷.

2.2. LOZAN BARIŞ KONFERANSI’NDA GÜNDEME GELDİKTEN SONRAKİ GELİŞMELER (21 KASIM 1922- 24 TEMMUZ 1923)

TBMM Hükümetinin İsmet Paşa, Dr. Rıza Nur ve Hasan (Saksa) Beyler tarafından temsil edildiği Lozan Konferansı 20 Kasım 1922’de başlamıştır. Lozan’a gönderilen Türk heyetine, TBMM Hükümeti tarafından verilen 14 maddelik yönergenin iki maddesinde yer alan konularda tavize yanaşılmaması kesin olarak ifade edilmiştir. Bu yönergede yer alan 1. Madde doğu sınırı ile ilgilidir. Buna göre Ermeni yurdu bahis konusu dahi edilmeyecek ve konu gündeme gelirse, görüşmeler kesilecektir. Taviz verilmemesi istenen diğer konu ise, 8.maddede yer alan kapitülasyonların kaldırılmasıdır²⁰⁸.

Konferansın ilk günü Lord Curzon’un yaptığı konuşma ile başlamıştır. Lord Curzon, Marquis Garroni tarafından daha önceki zamanlarda nazikçe önerilen

²⁰⁶ The Times 6 Ekim 1922, 6.

²⁰⁷ The Times 6 Ekim 1922, 6.

²⁰⁸ Gürün a.g.e s., 432.

düzenlemeye göre, konferansı azınlıkların korunması problemini çözmeye davet ediyorum. Komisyona, modern heyecanlandırıcı konu olduğunu hatırlatmama gerek yok. Yabancıların egemenliği altında genellikle, taciz edici ve zor şartlarda, özellikle de ırk ve ırk farklılıkları söz konusu olduğunda, azınlığın güveni ve düzenli bir varlık için yeterli güvenceyi teşvik etmesi gerektiğini, kimsenin inkâr edemeyeceği ve bulunması gereken ilke olduğunu, savaştan bu yana sonuçlanan çok sayıda Avrupa antlaşmasında yer aldı²⁰⁹. Ayrıca bu ilkenin, sonuçlandırmayı umduğumuz antlaşmada somutlaştırması gerektiğine, ilgili tarafların hiçbirine itiraz edilmeyecektir. İlgili hükümlerin ve tarafların çoğunluğunun vermiş olduğu taahhütler tarafından talep edilir ve acıyı artıran bir savaşın sonunda soru ele aldığımızı görerek, davasının sürekliliğini talep eder. Ayrıca, çok fazla acının azaltılmadığı büyük etnik grupların şiddetli bir şekilde yerinden oynamasını izliyor. Türk İmparatorluğu'ndaki bazı topluluklar ile Merkezi Hükümet arasındaki ilişkiler zorlu ve toplulukların sayı olarak güçlü olduğu yerlerde kan lekeleri oluştu²¹⁰. Daha az hassas olmaları ve azınlıklar zayıf ve dağınık olduğunda da daha etili koruma çağrısı yapmaları muhtemeldir. Şeklinde verdiği konuşmasına devam eden Curzon, Küçük Asya'da, özellikle de Ermenistan ile ilgili, sık sık tekrarlanan ve iyi bilinen söz, var olan Hıristiyan azınlıkların mümkünse kurtarılmasıydı. Gerçekten de, bu sözlerin yaklaşık yarım yüzyıl önce Berlin Anlaşması'ndan çıktığı söylenebilir²¹¹. Son savaş tamamlandığında ve Milletler Cemiyeti'nin kurulmasından sonra Avrupa Sözleşmelerinde, örneğin Polonya, Romanya, Yugoslavya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan gibi ülkelerdeki azınlık maddelerinin denetiminden sorumlu tutulmuştur. Daha sonra, Sevr Antlaşması hazırlanırken azınlıkların korunmasına ilişkin özel duruma çok sayıda makale ayrılmıştır. Ayrıca birden fazla durumda, Konsey ve Milletler Cemiyeti Meclisi, bu amacı gerçekleştirmek için güçler ile işbirliği yapmaya hazır olduklarını dile getirmişlerdir ve bu nedenle eylemin gerekli olduğu sağlanması için istekli olduğu konusunda bir fikir birliği vardır. Paris Konferansı Mart 1922'de, M. Poincare, Signor Schanzer ve benimle gerçekleştirdiğinde;

²⁰⁹ Saray, a.g.e., 112-113.

²¹⁰ Yılmaz Öztuna, "Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Edit. Türkkaya Ataöv, (Ankara: Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları Yayın No. 94, 2002),58-62.

²¹¹ Ömer İzgi, "Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Deneyimi", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Edit. Türkkaya Ataöv, (Ankara: Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları Yayın No. 94, 2002), 13-20.

“Yine konuyla çok yakından ilgilendik ve amaçlanan toplantıda Türk Hükümetine sunulacak bir anlaşmaya vardık. Küçük Asya’daki düşmanlıkların durdurulması için bir silahlanma itirazında bulunduk. Türk hukukunda ve son Avrupa antlaşmalarında yer alan çeşitli hükümleri almayı ve bunları yeni bir barış antlaşmasıyla teklif ettik. Milletler Cemiyetinin görevi, teminat vermesini ve icra edilmelerini denetlemektir. 17 Şubat 1920’de yaptığı açıklamada, azınlık haklarının doğrulanması ve güvence altına alınması gerektiği temel ilkesi kabul ettiğini açıkladı. Böylece, en son 23 Eylül tarihli Paris notuna getirdik, bu durumda azınlıkların meselesi Lozan’da çözüleceğine inanıyorum... Şimdi uğraşmamız gereken azınlıklar meselesine geldim... Son üç ya da dört ay boyunca Türkiye’den sınır dışı edilen toplam Hıristiyan sayısı, büyük bir kısmı Yunanistan’a kaçan ve Yunanistan Hükümeti’nden sorumlu olan 600.000 ila 900.000 kişi arasında çeşitli sayıları tahmin edilmektedir. Bu nedenleri bunlar Osmanlı idaresindeki kalan azınlıklar düşünmelidir”²¹².

Lord Curzon’un konuşması aynı şekilde satırlarına taşıyan gazete adeta İngilizlerin, Ermenilere verdikleri sözleri yerine getirmek için çaba sarf ettiğini dünyaya duyuruyordu.

Konuşmasına heyete ısrarcı olarak Ankara Hükümetinin temsilcisi olan İsmet İnönü konuşmaya yapmıştır. *“... Efendiler çok ıstıraplar çektik, çok kan akıttık, bütün medeni milletler gibi hürriyet ve istiklal istiyoruz”²¹³*. Curzon’un konuşmasının tüm kısımlarının yayınlanmasına rağmen İsmet Paşa’nın konuşmasının içeriği ile ilgili herhangi bir metin yayınlanmamıştır. İsmet Paşa, Lozan Konferansına katılan tüm devletlerin temsilcilerini şaşırttığını anladığımız konuşmasında, barışın her devlette olduğu gibi Türk Milleti de bağımsızlığı için dövüşmüş ve bunun sonunda her medeni devletler gibi bağımsız ve hür olması olmasını gerektiğini vurgulamıştır.

Akabindeki bir diğer güncü haberde ise; *“Avrupa’da Türk Hâkimiyeti”²¹⁴* ve *“Lozan’da Dünya Sorunları”²¹⁵* başlıkları ile *“İmzalanan antlaşma”* Mudanya Mütarekesine atıfta bulunarak halkın bu antlaşmadan sonra tüm dikkatini Lozan’da çevirdiğini, bu duruma neden olan durumun ise şiddetin durdurulması için olduğu söylenebilir yorumunu getiriyordu²¹⁶. Zamanında yapılan Koalisyon hükümetlerinin Doğu Anadolu Bölgesinde huzuru sağlamadığı için Türk Milliyetçiliği bölgenin nüfus

²¹² The Times 22 Kasım 1922, 11.

²¹³ Aybars, a.g.e., 361.

²¹⁴ The Times 23 Kasım 1922, 12.

²¹⁵ The Times 23 Kasım 1922, 11.

²¹⁶ The Times 23 Kasım 1922, 11.

yapısında değişimine neden olduğu, ancak İngiltere bu politikaları desteklememiş, Doğu Anadolu bölgesinde huzurun sağlanması politikasını izlemiştir. Trakya'nın konusunu ekledikten sonra, Türkiye'de yaşıyan azınlıklara haklar verilirken daha önceden bağımsızlığını kazanan Polonya ve Çekoslovakya gibi devlerle yapılan antlaşmalardan örnek alınmasını gerektiği vurgulamıştır. Tartışmalı sorunların Yakın Doğu'daki çözümüne yönelik İngiliz Hükümetinin barışçıl olduğu, sadece İngilizler kendileri için değil, tüm dünya için savaşlar istiyordu ve unutulması lazımdır deniliyordu. 1912, 1913 ve 1914 savaşlarının nedeni Yakın Doğu halklarının güvenliğine bağlı olduğunu vurguluyordu. Balkan Savaşlarının nedenlerine bakıldığı zaman zaten genel neden olarak Panslavizm politikasını eklemek mümkün olacaktır. I. Dünya Savaşının nedenlerini illaki tek bir sebebe bağlamak lazım ama sömürgecilik fikri bunların başında gelirdi. Bu dönemin başat güçlerinden olan İngiltere ve Almanya arasında geçtiğini biliyoruz. Bu yüzden bu savaşların Yakın Doğu'daki insanların huzuru için çıktığı tezine katılmıyoruz. Lozan'da bulunan Türk Heyetinin ise uyarı şeklinde bir telkinde bulunuyordu. Türkler konferans sürecinde bu konuda (Azınlıklar) fırsatçılık yapsa bile hükümetimiz (İngiltere) ilkelerini her zaman hatırlatacağız deniliyordu²¹⁷. İngilizlerin ezilen grupların refahına olan ilgi geleneğine miras kaldığını, İngiliz hükümeti ticaret yollarının refahı diplomatik yolsuzluklara izin vermeyeceğini bildiriyordu. Yine Mudanya Ateşkes Antlaşmasını göstererek, Doğu ve Batı Trakya'daki azınlıkların ve Ermeni halklarının korunması görevini üzerine aldıklarını bildirilerek eşit ve bağımsız olması için elinden geldiğini yapacaklarını aktarıyordu. Neredeyse Lozan'ın saat saat yazan The Times Lozan'daki temsilcileri şikâyet etmekten çekinmiyor. Lozan'daki temsilcilerimiz tarafından sunulan ya da kabul edilen düzenlemelerden kamuoyu haberdar edilmiyor. Ayrıca editör tüm müttefiklere sert bir uyarıda bulunuyordu. Bu teklifler uluslararasıdır, eğer İngilizler ve Müttefik Hükümetler 'dünyayı kendileri için oyun oynamaya yahut Türk İmparatorluğu altında acı çeken toplumların barışı ve refahı için üstlendikleri sorumlulukları unutmaya niyetlenmişlerse bu felaketleri olur'' deniliyordu²¹⁸.

Ermeniler konusu Lozan'da I. Komisyonda gündeme gelmiş ve görüşmenin içeriğini aynen haber olarak sunulmuştur. Bu durumun İngiliz basının önde gelen

²¹⁷ The Times 23 Kasım 1922, 11.

²¹⁸ The Times 23 Kasım 1922, 11.

gazetesi The Times'ın Ermeni Meselesi ile ne kadar ilgili olduğunu anlıyoruz. Gazetede “ Azınlıkların Güvenlik Hakkı” ile verilen haberde Ermeniler başlığı ile “Ermenilere geçiyorum²¹⁹. Davaları, nesiller boyu süren acıları yüzünden medeni dünyanın sempati ve üzüntüsünü heyecanlandıran, ancak geleceğine ilişkin verilen özel taahhütler nedeniyle, dikkat edilmeyi hak ediyor. Eski Rus eyaleti Erivan'da, şimdi bir Sovyet Cumhuriyeti'nde Ermeni Devleti olarak adlandırılan, yaklaşık bir buçuk milyon kişiye ulaşan daha büyük bir nüfusun olduğunu söyleyenler var.

Geri kalanlar için, Kars ve Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'daki Ermeni nüfusu oldukça azaldı. Fransızlar Kilikya'yı tahliye ettiğinde, o eyaletteki Ermeni nüfusu, panik yaşamaya başladı ve şimdi İskenderun, Halep, Beyrut ve Suriye sınırındaki kasabalara yayıldı. Üç milyonu aşan nüfusun Türkiye'nin Asya topraklarındaki 130.000 Ermeni'nin nüfusu dışında bir nüfusta olduğuna inanıyorum. Yüz binlerce insan Kafkasya, Rusya, İran ve komşu ülkelerde mülteci olarak dağıldı. Diyerek genel olarak Ermenilerin eskiden çektikleri! acılardan bahsederken ve genel olarak Ermeni coğrafyasından bahseden editör Türk nüfus coğrafyasını, Ermen coğrafyası olarak vermekten geri durmamıştır²²⁰.

Makalenin devam eden bölümünde ise, Lozan'a geldiğimden bu yana, Ankara Hükümeti'nin bu yetenekli ve zeki yarışın hizmetlerini kaybedecekleri takdirde onların mağdur olacağına ikna edildikleri konusunda bilgilendirildim. Ermenileri, Anadolu'ya tekrar geri dönmeleri ve yerleşmeleri konusunda cesaretlendirmek için ellerinden geleni yapıyorlar. Bunu yapmanın büyük avantajları olacağını düşünüyorum ve bu konuda bazı güvencelerin Türkiye Delegasyonundan haber Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da kalacak, gelecekte Türk Devletinde antlaşmadaki çok önemli bir Ermeni nüfusunun azınlık hükümlerinin güvenliği ve korunması için çağrılacak. Cümleleri ile kendi görüş ve önerilerini ekleyen editör, bu aşamada, bir Ermeni milli evi oluşturmak için hem Ermeniler hem de dünyanın her yerindeki arkadaşları tarafından ortaya konan tanınmış talebe uymalıyım. Çok güçlü bir bireysellik ve çok dikkat çekici olan trajik tarih ve bu nedenle ulusal bir ruh olarak telaffuz edilen kişilerin kendileri için bir yaşam alanı kurmalarını istemeleri doğal değildir. Erivan Cumhuriyeti'nde hâlihazırda cevabın

²¹⁹ The Times 23 Kasım 1922, 11.

²²⁰ The Times 23 Kasım 1922, 11.

olduğu söylenirse, yoksulluk çeken ve fazla birikmiş olduğu ve oradaki hükümet biçiminin birçok Ermeni için ahlaksız olduğu şeklinde verilmelidir²²¹.

Bu nedenle, önerinin yapıldığını ve sık sık tekrarlandığını, Türkiye'nin kuzeydoğu illerinde veya Kilikya'nın güneydoğu sınırlarında geri çekilme ve yoğunlaşmanın artış gösterdiği bölgedeki Ermenistan'ı, Asya topraklarının bir kısmında bulması gerektiğini yineledi. Koşullar, bu umudun gerçekleşmesini önceden daha zor hale getirmiş olabilir. Ancak, Türk Delegasyonunun konuyla ilgili görüşlerini duyduğumuza memnun olacağız²²². Türk Delegasyonunun konulara cevap vermesinin beklenmesi, aslında Türk temsilcilerinin konu üzerinde durduklarını göstermekti. Lakin daha önceden de üzerinde durduğumuz gibi Mustafa Kemal'in kesin olarak direktifleri doğrultusunda taviz verilmemesi söylemişti²²³. Zaten üzerinde duracağımız gibi Dr. Rıza Nur Bey'in Ermeni konusunda ısrarcı olunması üzerine salonu da terk ettiği söyleyeceğiz.

30 Kasım görüşmelerinde İsmet Paşa'nın, on yıl süren savaşın yükü altında çalışıp ve ülkenin bir sorun ile baş başa kalmasına rağmen, ülkesinin milli zenginliğini korumak için gerekli çabayı gösterebildiği durumda olduğunu gözlemlediğini bildiriyordu²²⁴. İsmet Paşa'nın Ermenilerin görüşmesinde, geçmişte Ermenilerin kazandıkları "Sadık Millet" olma ünlerini kazandıkları kabul ettikleri o günlerde ise Türk Devletinin işlevlerini yapabilir durumda olduğunu söylüyordu. İsmet Paşa ise bunun için Anadolu'da Ermenilere ulusal bir yurt verilmesinin mümkün olmadığını ve barıştan sonra Türkiye'de kalmayı arzu edenler olursa herhangi bir merkezde sınırlı kalmamak şartı ile ülke geneline uygun bir şekilde dağıtılacaktır diye önerisini aktarıyordu. Paşa konuşmasının devamında her ne kadar Ermeniler Yunanlılarla birlikte bize karşı savaşmış olsa da biz her şeyi unutmaya hazırız dediğini ekliyordu.²²⁵

Lozan'ın devam ettiği dönemde, "Türkiye'ye Uyarı, Müttefik Sınırına Sabrına Sınır"²²⁶ başlığı ile verilirken alt başlığında ise "Lord Curzon'un Sitemi, Lord Curzon'un uyarısı" veriyordu²²⁷. " Konferansı azınlıklar (Ermeni) konusunda ihlal

²²¹ The Times 23 Kasım 1922, 11.

²²²The Times 13 Aralık 1922, 9.

²²³ Saray, a.g.e., 111-118.

²²⁴ Kayış, a.g.e., 152-153.

²²⁵ The Times 1 Aralık 1922, 12.

²²⁶ The Times 13 Aralık 1922, 11.

²²⁷ The Times 1 Aralık 1922, 12.

ederse bu konuda hepimiz Lozan'dan ayrılacaksak, Türk Delegasyonu lehine tek bir ses çıkacak mı ?” daha sonra Curzon’un konuşmasını Türk Delegasyonuna karşı kasıtlı ve ciddi uyarının birinci komisyonda söylediğini ve Müttefiklerin de sabrına bir sınır olduğu yönündeki bir kamuoyu olduğunu aktarıyordu. Türk Delegasyonunun ise, bu noktaya kadar Müttefik birliğini test ettiğini itiraf ettikleri, söyleyip ekliyordu. Yakın Doğu’da barışı sağlamak için hiçbir ciddi taviz vermemeye kararlı bir şekilde konferansa girdiklerini kabul edilmesinin resmi bir endişe yarattığını bildiriyordu²²⁸.

İsmet Paşa’nın Lozan Konferansının başında yaptığı konuşmasının neticesini değerlendiren editör konferansın ilerleyişi, İsmet Paşa’nın dünkü Müttefik önerilerin verdiği yanıtla başladı. Temelde tatmin edici değildi. İsmet Paşa Anadolu’daki bütün unsurları son yıllarda çok acı çektiğini açıkladı. Azınlıkların silahlı olduğunu ve Türklere saldırmak için yurtdışından kışkırttığını iddia etti. Anadolu’daki azınlıkların sefaletinin, tüm nüfusu etkileyen genel sefilliğin bir parçası olduğunu iddia etti²²⁹. Yine geri çekilen Rumlar tarafından Batı Anadolu’da yapılan yıkıma değindi ve çoğunluğun çektiği yoksunluğun bir resmini çizdi. Müslümanların şimdi kendilerini yirminci yüzyılda medeni bir devlet kurmak istediklerini söylüyor²³⁰. Yazının diğer kısımlarında Yunanlıların savunmasına ayıran editör, İsmet Paşa’nın konuşmasının baştan sona kadar eleştirmiş, sözde Osmanlı Devletinin azınlıklara kötü davrandığı tüm suçun onlara (Osmanlılara) ait olduğunu bildiriyordu.

Azınlıkların genel konuşmaları bittikten sonra “Ermenilerin” konusu başlık halinde görüşülmeye başlanılmıştır. İsmet Paşa’nın Ermenilerle ilgili görüşlerinin bir analizi, Ermenilerin savunucusu gibi vermiş ve İsmet Paşa’nın görüşlerini şu şekilde yorumlamıştır; Ermenilere gelince, Paşa (İsmet) Ermenilerin yönetimini Türklere bırakılırsa, yabancı güçlerin etkisinden uzak tutulursa, gelecekte Türklere ve Ermeniler barış içinde yaşayabileceklerini düşündü. Ermeniler için önerilen ulusal ev tezini Türkiye’yi parçalamak için yeni sinsi bir girişim olarak görüyordu. Bunun akabinde Ermenilere ev tezini desteklemektense her Türk ilinde Ermenilerin yaşayabileceklerini konusunda ısrarcı oldu. İsmet Paşa, Türklerin kendilerinin Müttefiklerin önerdiği gibi af sağlama isteğini kabul ettiklerini ve azınlıkların serbest dolaşımı için öngörülen

²²⁸ The Times 1 Aralık 1922, 11.

²²⁹ The Times 1 Aralık 1922, 11.

²³⁰ The Times 1 Aralık 1922, 12.

önerileri kabul etmeye hazır olduklarını söylemeye devam etti²³¹. Öte yandan, Ankara Hükümeti, bu konunun diğer Türk konularına haksız sayıldığını düşündüğü için azınlıkların küçük hizmetine ilişkin yükümlülüğü göz önüne alarak bir askeri harç vergisi kabul etmeyecektir. Bununla birlikte Ankara Hükümeti, herhangi bir uluslararası komisyon tarafından sürveyansın reddedecektir. Örneğin, Türk bağımsızlığını ihlal etmek ve ülkesinin varlığını bile tehdit gibi. Azınlıkların hakları, Türkler tarafından yakın tarihli anlaşmalarda kabul edilenlerle aynı temelde verilecek, ancak bu hakların güven ve altına alınmasına yönelik her türlü sert önlem, Türk egemenliğine uymayacak şekilde reddedilecektir²³². Lozan Konferansı'nın değerlendirmesini yapan editör, Konferans'ta görüşülen konuları değerlendirmesine devam ediyor, Rum ve Türk mübadelesi konusunda görüşlerini sıralıyordu.

Lord Curzon, İsmet Paşa'nın konuşmasını ve Türk Delegasyonun tutumunun değerlendirmesini doğrudan Times'a yapmıştır. Gazetenin, "Lord Curzon'un Yanıtı"²³³ adlı başlıkla haberinde, Lord Curzon, İsmet'in dünkü cevabının Müttefik önerileri ayrıntılı olarak incelenmeden önce yapılan uzlaşmaz bir ifade olduğunu söyledi²³⁴. Ancak bu sabahki cevap, tekliflerin çalışmasından sonra verildi. Dün İsmet "Tarihlerimiz sayfası" dedi ve bu günkü alt komisyonda Konferansı yeniden terk etmeye hazır olduklarını ekledi.²³⁵ Lord Curzon, Fatih Sultan Mehmet'ten bu yana Ermenilerle dost olduklarını, lakin Sovyet kışkırtmasına karşı İsmet'in atıfta bulunup bulunmadığı, İngiliz Mavi Kitabından alıntı yapıp yapmayacağı da merak konusu idi²³⁶ şeklinde Lord Curzon'un kendisi ile sohbetinden, kaleminin yarına olanı yazıyordu.

Lord Curzon'un açıklamalarını kendi penceresinden yorumlamaktan kaçınmayan Etidör; O (Lord Curzon) geçmişi kazmak, katliam ve suç hikâyesi anlatmak istememişti. Ancak Mavi kitaplarda temyizde bulunulsaydı, diğer taraftan Mavi kitaplardan hangi belgelerin çıkarabileceğini hatırlattı. Ermeniler, Türk egemenliği altında oldukça mutlu olmuşlarsa ve Türkler onlar için yalnızca kardeşçe duygulara sahipse, kendi acılarını kendilerine çekmişlerse, Anadolu'da yaşayan üç milyon Ermeni şimdiye dek yüz otuz bine nasıl azaldı? Kendilerini mi öldürdüler ya da gönüllü olarak

²³¹ The Times 1 Aralık 1922, 7.

²³² The Times 1 Aralık 1922, 9.

²³³ The Times 1 Aralık 1922, 8.

²³⁴ The Times 1 Aralık 1922, 9.

²³⁵ The Times 1 Aralık 1922, 8.

²³⁶ The Times 14 Aralık 1922, 12.

Anadolu'dan mı ayrıldılar? Fransız birlikleri gittikten sonra neden seksen bin Ermeni'yi takip ettiler? Neden Ermeniler eve gitmediler ve Türk Hükümeti tarafından benimsendiler? Ermeni Meselesi üzerinden devam eden Lord Curzon, dünyanın en büyük skandallarından biriydi ve dünya bu sefil insanların kalıntılarının, Türk hükümeti tarafından karşılayabileceğinin ötesinde bir koruma olmandan bırakılması gerektiği konusunda tatmin olmayacaktı²³⁷.

Batı Trakya'nın boşaltılması konusunda; "Rauf Bey'in Durumu" başlığı ile verilen haberde genel itibari ile Batı Trakya'ya ayrılma da konu Ermeni meselesi ile ilgilidir²³⁸. Rauf Bey, Ankara Hükümetinin zorla sınır dışı etme işlemini yapmadığı, Amerikalılar Ermeni yetimhanelerini kendi istekleri ile sınır dışı ettiklerini bildiriyordu. Rus ve Afgan dostları ile görüşüklerinin belirten editör, bu görüşmelerin Lozan'da Ermeni Meselesi için önemli olduğunu, Ankara'da Ermeni Kara El cemiyetinin birçoğunun dış müdahaleye yol açmak için Müslümanlarla Hıristiyanların arasında rahatsızlık yaratmasına neden olması ile ilgili bir rapor yayınlanmasının, Ankara tarafından heyecan yaratıldığı belirtiliyordu. Raporun içeriği ile ilgili, yorumda bulunan editör, "Komplo şu şekilde başlıyor"²³⁹ diyerek, Boghos Nupar Paşa'nın sekreteri olan üç Ermeni'nin Ventimiglia'da yapılan görüşmeler doğrultusunda gerçekleştiğini bildiriyor ve tüm bu görüşme olaylarının kaynaksız ve asılsız olduğunu belirtiyordu. Lozan Konferansı döneminde bu tür raporların önemli olduğunu, Ermeni patriği, Ermenilerin bu tür faaliyetlerde buldukları iddiasını şiddetle reddetmek amacıyla Refet Paşayı beraat ettiğini, bu durumdan sonra yerel bir gazeteci ile görüşme yaptığını azınlık unsurlarının değişmesi gerekliliğinden dolağı Ermenilerin rahatsızlık duyduklarını belirtmiştir²⁴⁰.

Gazetenin 6 Aralık 1922 tarihli haberinde "Lozan'da Sessiz Gün"²⁴¹ olarak attığı başlıkta Lord Curzon ve Dr. Rıza Nur Bey'in birer konuşma yaptığı ve komisyonların sakin geçtiğini, şuan ki duruma göre Yunanistan'da bulunan Ermeniler

²³⁷ The Times 14 Aralık 1922, 12.

²³⁸ The Times 1 Aralık 1922, 8.

²³⁹ The Times 1 Aralık 1922, 11.

²⁴⁰ The Times 1 Aralık 1922, 11.

²⁴¹ The Times 1 Aralık 1922, 11.

dâhil dokuz yüz bin civarında bulunduğunu belirtmiş ve Türk Heyetinin, Ruslar ile birlikte yarınki konuşmaya hazırlık yaptıklarını belirtmiştir²⁴².

Lozan Konferansının devam ettiği dönemde, yetim, göç gibi insani konularda haber başlıklarına yer vermeye devam eden The Times, “Yüzbinlerce Yetim” makale başlığı ile haber sütunlarını dolduruyordu. Yunanistan’da an itibarıyla yetim ve mülteci sayısının sekiz bin olduğu ve bunlara ilave olarak haftada üç bin kişinin Yunanistan’a ulaştığı konusunda bilgilendirildiğini yazıyordu. Yetim Mülteci sayısının kendi tahminlerine göre, yirmi beş bine ulaşmasını beklediğini, önemli olarak belirtiyordu. Yine 1915’e atıf yaparak 1915 yetimlerinden olan Ermenilerdir diyordu. Bu yetimlerin Yunanistan’da eski saraylara yerleştirildiği ve saray saray nerede kim kaldığı belirtiliyor, ikinci bir yerleşim bölgesi kurulması ve burada on bin Ermeni çocuğuna bakılmasına karar verildiği kararına büyük bir sevinçle karşıladıklarını aktarıyordu²⁴³.

Yunanistan Kralı George eski kraliyet sarayında bulunan Amerikan Yetimhanesini ziyaret ettiğini, burada bulunanların Yakın Doğu, Samsun ve Anadolu’nun içlerinden gelen yüzlerce yetim çocuğa ev sahipliği yaptığını bilgilendiriyordu. Kral, çocukları incelemiş ve onlarla konuşmuş fakat birçoğu Yunanistan yerlisi olmasına rağmen kendi dillerini konuşamadıklarını ve kral ile Türkçe konuştuklarını bildiriyordu²⁴⁴.

Yukarı belirtilen Rum ve Ermeni yetimlerin sadece bir bölümü olduğu, bu yetimlere yardım eden Amerikan Yardım Komitesinin merkezi bir süre önce İstanbul’da bulunuyormuş fakat Osmanlı makamlarının yollarına koydukları sayısız zorluk nedeniyle bundan böyle merkezi Yunanistan olacaktır, deniliyordu²⁴⁵. Amerikan Yardım Komitesinin merkezi ve bu merkezde Ermenilerin hizmet almaları gerekliliğini ağır bir edebi dille ve heyecanla dile getiriyordu²⁴⁶.

Lozan’da işleyiş, Ermeni yurdu konusunda makalesini işleyen editör, dün yapılan alt komisyonlardan Türklerin uzlaşmacı bir tutum sergiledikleri, 1 Kasım 1914’ten bu yana işlenen tüm siyasi ve askeri suçların affına, ancak bu suçların daha fazla genişletilmemesi konusunda görüş bildirdikleri, M. Venizelos ise yorumları ile af

²⁴² The Times 6 Aralık 1922, 14.

²⁴³ The Times 29 Aralık 1922, 7.

²⁴⁴ The Times 29 Aralık 1922, 8.

²⁴⁵ The Times 29 Aralık 1922, 7.

²⁴⁶ The Times 29 Aralık 1922, 7.

komisyonun çalışmasının hızlandırıldığını veriyordu. Tüm bunların yanında özellikle bazı durumların üzerinde açıklama yapılarak, bunlar arasında 1 Kasım 1914'ten bu yana keyfi olarak ailelerinden ve mallarından ayrılanların geri dönmesi, Türkiye içinde serbest dolaşım özgürlüğü, dini ve politik eşitlik; eğitim ve dernek kurma kamu fonlarından adil bir pay alma hakkı, azınlıklara ait eğitim ve dini organların tanınması, konularında gündeme getirilmesi insanı görevler arasında olduğunu belirtmiştir²⁴⁷. Oysa Tanzimat Fermanı (1839) ve Islahat Fermanlarıyla (1839) Osmanlı tebaasında bulunan tüm Gayr-i Müslimlerin hakları garanti altına alınmıştır²⁴⁸. Bunun akabinde bu fermanlarda askerlik konusunda Gayri-Müslimler askerlik yapmamasını verilen vergi karşılığında sağlandığını biliyoruz, bu konuların hiçbir önlem veyahut gündeme gelmemiş gibi Lozan Konferansında gündeme getirilmesinin tesadüf olmadığı, Doğu Anadolu Ermenilere vaat edilen “yurt” çerçevesinde oluşturulmuş basamaklar dizinini sadece biri idi.

Azınlıkların askerlik konusunda muaf tutulması Türklerin görüş bildirme konusunda zaman istedikleri, dine bakılmaksızın herkesin vergide eşit olması gerektiğini güvence altına aldıklarını bildiriyordu²⁴⁹. Azınlıklar konusunda bu maddeler tartışılması için teklif sunduklarını komisyonun ise gerekli konuların görüşülmesi zaman verecekleri bildirdiğini belirtiyordu.

Bu günkü komisyonda Ermeni yurdu konusunda görüş bildirmek için söz verdikleri fakat Türk tarafının bu gün onlar için her şeyi söylediklerini, alt komisyonlarda tekrar uygun olursa gündeme getirebileceklerini düşündüklerini söylediler. Fakat daha başkanın prosedüre uygun olduğunu bildirirken Türkler itirazlarını geri çektiklerini görüşmelerin başladığını vurguluyordu²⁵⁰.

30 Aralık 1922 The Times haberinde Ermenilerle ilgili bölümün yazı işlerini, “Bir Ermeni muhabir aktarıyor” denilerek verilmiştir Ermeni muhabir, The Times'ın konuk severliği ve nazıkçe tutumlarından dolağı teşekkür etmesi ile başlayan makalesinde, 19. yüzyıla kadar varlığını Doğu Anadolu bölgesinde devam ettiren Vaspuragun Hanedanlığının yerinde bulunan Van'ın Sason bölgelerinde yapılan

²⁴⁷ The Times 16 Aralık 1922, 12.

²⁴⁸ Fatihli Mehmed Tevfik Paşa, *Osmanlı Tarihi*, haz. İsmet Sarıbal, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017), 276-277.

²⁴⁹ Tanzimat Fermânının tam metni için bkz. *BOA. MFB.* 48.

²⁵⁰ The Times 16 Aralık 1922, 12.

katliamlardan söz ediyordu. Van'da bulunan mülteci kadın ve çocuklara yardım dağıtması, çok acı çeken köylere gitmesi ve buralara mısır gıda yardımlara destek veren Komitelerin yürütme kurulu başkanı küçük ve gösterişsiz bir kadın olan M.Cole'nin faaliyetlerinden dolayı aynı zamanda bölgede faaliyet gösteren Amerikan misyoneri Dr. George C.Reynolds adının atlanılmaması gerektiği, Ermenilerin bu kadınlara her zaman anısına minnettarlık duyacak ve yirmi sekiz yıl süren özverili çalışmalarını hatırlayacaktır deniliyordu²⁵¹.

29 Aralık'ta Lozan Konferansında yapılan görüşmeler Musul Meselesi ve Alt komisyonların durumu ile ilgili haber diğer gün gazeteye yansımıştır. "Lozan'da Bunalım, Türkler Talimatları bekliyor" haber başlıklarında, Türklerin Musul konusunda Ankara Hükümetinden talimat bekledikleri, Hasan (Saka) Bey'in ılımlı ve makul bir kişi olduğu, gözlemlenmişti²⁵². Azınlıkların görüşüldüğü alt komisyonda, Amerikan Delegasyonun, şu anda Türkiye'de yaşayan azınlıklara veya yurt dışına çıkmış kişilerin eski evlerine geri dönme haklarına hükmedilmediğine, Amerikalılara, ortak insancıl ilkelerinin yüz binlerce Ermeni ve diğer mültecilere Türkiye'den sınır dışı edilmiş veya kaçmış olanların uygun koşullarda evlerine dönmeleri ve eski mallarını almasını istediğini belirtmiştir. Amerika'nın bu konu ile ilgili beyanını aynen aktaran editör, "İhmal dünyasının kamuoyu ve Türkiye tarafından yapılan bir beyanname barışı, tercih şimdi ev ve servetten mahrum bırakılanlara adalet verecek gönüllü bir karardan mahrum bırakılacağına inanıyoruz" dendiği aktarılmıştır²⁵³.

Daha önceki yapılan görüşmelerde bu kadar öfke olmadığını belirten gazete "Türklerin Öfke Gösterisi" başlığı ile "Lozan'da Olay" ve "Rıza Nur Bey Konferans Salonun Terk Etti" başlılarıyla müzakerede meydana gelen olayları veriyordu. Bunların hiç şüphesiz bu şekilde verilmesinin nedeni Lozan'da Türkler barışa karşı imajı yaratma düşüncesinden geldiğini bildirme düşüncesi yatmaktadır. Cumartesi yapılan görüşmelerde herhangi bir Türk öfke gösterisinde bulunmadığı, Rıza Nur Bey'in konuşma yaptırılmazsa odadan çıkacağını bildirmiş ve Ermenilerle ilgili konuşma yaptıktan sonra odadan ayrılmıştır²⁵⁴.

²⁵¹ The Times 30 Aralık 1922, 8-10.

²⁵² The Times 30 Aralık 1922, 8.

²⁵³ The Times 30 Aralık 1922, 8.

²⁵⁴ The Times 8 Ocak 1923, 13.

Dr. Rıza Bey'i salonu terk etme derecesine getiren adımlar arasında kendisinin kaleme aldığı ve bir sonuç elde edemediği komisyona verdiği raporla başlamış ve alt Komisyonda 30 Aralık 1922 Fransız temsilci Montagna ve İngiliz temsilci Rumbold konuşmalarını Ermeni Yurdu meselesini gündeme getirmişlerdir. Bu durumun Times tarafından memnuniyetle karşılandığı “ Ezilen Halkı Kurtarmak” olarak vermiştir²⁵⁵. Alt Komisyondaki görüşmelerde 6 Ocak 1923 tarihli toplantıda yine aynı temsilcilerin Ermeni Yurdu konuşması üzerine söz alan Dr. Rıza Nur Bey, İtilaf Devletleri Ermenileri kendilerine siyasi alet yapmışlar onları ateşe sürüklemişlerdir diye durumu izah etme yoluna gitmiştir. Kendi Devletleri aleyhine isyan ettirmişlerdir. Bunun neticesi onların tedibi olmuştur. Tedip ile sari hastalık, açlık ve hicret ile kırılmışlardır. Bunun bütün mesuliyeti bize değil, İtilaf Devletleri'ne aittir. Ermenilere mükafat lazımsa siz verin!... el malı ile dost kazanılmaz. Ermeniler mazlum imiş, onlara yurt istikbal verilmeliymiş. Biz bunlara kaniyiz ancak dünyada mazlum millet bir tane değildir. Mısır hürriyeti için birkaç defadır ve daha dün kan içinde çalkandı. Hindistan, Tunus, Cezayir, Fas hürriyetini, yurdunu istiyor. Hatta İrlandalılar yurtları, istiklalleri için kaç asırdır, ne kadar kan döktüler?!. Siz bunlara istikballerini, yurtlarını verin, biz de Ermenilere derhal verelim. Bütün bu okuduklarınız kenem-yekündür. Bu şartlar dâhilinde burada duramayız. Celseyi terk ediyoruz dedim sonra ayağa kalktım. Bu sözlerinin çok ağır olduğunu ve İngilizlerin yüzü kah al, kah mosmordu²⁵⁶.

Dr. Rıza Nur Bey'in bu tutumu basında sert bir dönüşü olmuş ve “Öfke, Türklerin Geri Dönüşü, Yeniden Barbarlık” “Türklerin huysuzluk gösterisi”²⁵⁷ şeklinde değerlendirilmiştir²⁵⁸. Türkiye içerisindeki çok az sayıda kalmış azınlıkların (Ermenilerin) çok az bir miktar toprağın yurt olarak verilmesi zor olmayacağı ve bu yurdun Kilikya'da deniz ile Fırat arasına 200.000 ile 300.000 arasındaki kişiyi barındırabilecek bir arazinin verilmesini²⁵⁹ önermesi son derece masum bir istek olarak anlatılmıştır. Bu durumlar karşısında Dr. Rıza Nur Bey'in, kendi yurdunu savunması bu

²⁵⁵ The Times 8 Ocak 1923, 13.

²⁵⁶ Rıza Nur, *Lozan Hatıraları*, 3. bs. (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992), 114-115

²⁵⁷ The Times 1 Ocak 1923, 7.

²⁵⁸ The Times 8 Ocak 1923, 12.

²⁵⁹ The Times 8 Ocak 1923, 13.

isteklere karşı protesto şeklini salonu terk etme olarak karar vermesini genel itibari ile “ huysuzluk ve nezaketsizlik” olarak değerlendirilmiştir²⁶⁰.

Türk delegelerinin zaman zaman diplomatik kuralları hiçe sayarak “ Ermeni yurdu” konusunda sergiledikleri kararlı çabaları, genelde Times’da inatçılık ve kendilerine hakaret olarak kabul edilmiş ve hatta attıkları savlar içerisinde bu nedenlerden dolayı İtalyan ve Fransız temsilcilerinin Türk delegelerine karşı kesin bir cephe oluşturduğu yorumları yapılmıştır²⁶¹. Fakat Türk delegelerinin İtalya ve Fransa’nın her ne kadar taraf değiştirmiş olsa da Ermeni konusunda fikirlerini değiştirmemiştir. İngilizler Boğazlar konusunda taviz vermemek için Ermeni meselesi üzerinde pek de taraftar kaybetmek istememişler yumuşamışlar ve ısrarlarından vazgeçmişlerdir. Zaten Türk Lozan baş delegesi olan İsmet Paşa’dan aktardığı “ İsmet Paşa! Senelerce çok şeyler söyledik, çok şeyler vaat ettik. Bütün dünyada çok taahhüt altına girdik. Şimdi bunlara son verirken bu merasimin neden yadırgıyorsun?”²⁶² bir İngiliz yetkili ile olan konuşmasını aynen aktaran İsmet Paşa, bu sözlerle İngilizlerin, Ermeni Meselesini daha ne kadar gündemde tutabileceklerini göstermesi açısından önemlidir.

Türklerin alt komisyonlarda Ermeni yurdu konusunda “Türk Aldatmacası” yaptıklarını, askerlik, af ve vergi konularında İsmet Paşa’nın sıkıcı yinelemeleri ile birlikte İtalya dâhil herkesin sıkıldığını anlatmıştır²⁶³.

Lozan’daki durum ilerleyişi konusunda, yağmur yağması sonucunda oluşan sise benzetiliyordu. Lozan’ın gidişatı böyle giderse, tek kaybeden tarafın Türkler olacağını hatırlatıyordu. Dr. Rıza Nur Bey’in Lozan Salonunu terk etmesi üzerine skandal bir hareket olarak değerlendirmiş, bu hareketin bir Türk delegesi tarafından yanlış anlaşıldığını vurguluyordu. Dr. Rıza’nın salonu terk etme nedenin çözülen Ermeni Meselesinin tekrar gündeme getirmesi üzerine olduğunu, müttefiklere karşı yapılan bir hareket olmadığını belirtiyordu. Türk heyetinin bu olaya pişmanlık duyduğunu heyetin durumundan gözlemlediğini vurguluyordu²⁶⁴.

²⁶⁰ The Times 8 Aralık 1922, 9.

²⁶¹ The Times 13 Ocak 1923, 8.

²⁶² İsmet İnönü, *Hatıralar*, C. II, (Ankara: Bilgi Yayınları, 1987), 405.

²⁶³ The Times 10 Ocak 1923, 11.

²⁶⁴ The Times 11 Ocak 1923, 10.

Lord Curzon'un azınlıklar meselesini ve Ermeni olaylarını Milletler Cemiyetine götürerek çözmeye çalıştığı konusunda, çabalarını 10 Ocak 1923 haberinde vermiştir²⁶⁵. İstanbul'da bulunan patriğin ekümenlik hakları görüşülürken, Ermeni patriğinin için de aynı haklar istenilmiş ama Türk Heyeti tarafından reddedilmiştir²⁶⁶.

Lozan Süreci devam ederken ara ara Times Ermeni mültecilerinde gündeme getirmeyi elden bırakmamıştır. Korfu adasından ayrılan Ermenilerin, İsveç'e ulaştığını,²⁶⁷ Londra'da bulunan Ermenilere Amerikan yardım fonu tarafından yardım gönderildiğini bildiriyordu²⁶⁸. Bakü'den ayrılan Ermeniler, Albay Rawilson'un gemiler ayarlayarak taşıdığını,²⁶⁹ Yakın Doğu'daki Ermenilerin 1921 yılında imzalanan Ankara Antlaşması ile yalnız bırakıldığı, Fransızların bu şekilde davranması ile "Şerefini feda ettiğini", şunda birçok Yunanlı ve Ermeni'nin, Türkler tarafından taciz edildiği, Lozan Antlaşması aşamasında, "Türkiye'nin politikalarına engel olmak için, İngilizler her şeyi feda etti ama İngilizlerin hedefine ulaşamadı" diye yazıyor ve son satırlara doğru ise kendisine bir mektup ulaştığı ve mektupta; Türklerin, güçlü olduğu ve emrinde zorlu bir ordusu olduğu, gözlemlerinde, silah depoları, limanları ve mühimmatları Türklerin eline çoktan geçtiğini ve " Bizi yenecek olan çubuğu, Türklerin ellerine bıraktık" deniliyordu. Bu şekilde Fransa ile ilgili çıkarımda bulunup, " Ama biz, bu korkunç hataların hiçbirini anlamayanlar sesini yükseltmeye hakkımız var, çünkü gerçek bir ihanetin kurbanlarıyız" deniliyordu²⁷⁰.

8 Temmuz İstanbul editöründen bildirilen ve 19 Temmuz 1923'de yayımlanan yazıya göre, Türklerin Chester planından memnun oldukları, bu gözlemlerinin basından da anlaşıldığı, Ankara Hükümetine, Yunanlılar ve Ermeni komiteleri tarafından suikast düzenleme ihtimali olduğu ve bunların bölgeden uzaklaştırıldığını bildiriyordu²⁷¹.

Lozan Antlaşmasının imzalanmasına 3 gün kala artık çözümler getirilmiş, haberde muhasebe yapılarak yeni kurulan Türkiye ile ilgili yorumlar öngörüler getirilmiştir. Gazetenin, "Bizans'ın Gölgesi" başlığı ile Lozan Antlaşmasının neredeyse

²⁶⁵ The Times 10 Ocak 1923, 10.

²⁶⁶ The Times 17 Şubat 1923, 7.

²⁶⁷ The Times 12 Haziran 1923, 13.

²⁶⁸ The Times 27 Haziran 1923, 11.

²⁶⁹ The Times 3 Temmuz 1923, 21.

²⁷⁰ The Times 12 Temmuz 1923, 12.

²⁷¹ The Times 19 Temmuz 1923, 12.

bittiğini, heyetlerin çoğunun dağlara gezmeye gittiğini Salı büyük imzalar için herkesin geri döneceğini bildiriyordu²⁷².

Türkiye Büyük Millet Meclisindeki seçimleri ile ilgili bilgi veren editör ekliyordu, Mustafa Kemal'in kurmuş olduğu homojen grubun sıkıcı olduğu, ilk iş olarak Lozan Antlaşmasının imzalamasını umduklarını, Lozan Barış Antlaşmasının maddeler ve paragraflar üzerinde çekişmelerin bittiği, bu durumun taraflar için iyi olduğu, imzalanacak ve onaylanacak o vakit şaşkın bakışlar Türkler üzerinde olacağını bildiriyordu²⁷³. Ve açıklamasını aslında Türklerin nasıl olup ta “Hasta Adamın” küllerinden yeniden bir devlet çıktığının muhasebesini yapamadı? Ardında, “Hiç kimse, Osmanlı İmparatorluğunun, Dünya Savaşına girdiğini ve her şeyden önce mağlup edilen bu kargaşalı ve karıştırıcı kararlardan bir sonuç çıkmasını beklemiyordu, Osmanlı Devletinin artık var olmadığı doğrudur” şeklinde dile getiriyordu²⁷⁴.

İngiliz silahlarıyla yoğrulmuş çağda, biçimsel ve ölçülü olarak değişmelere uğrayan devletler olduğu bunlardan en barizi Osmanlı Devleti olduğu tespiti yapmış. Yeni Türkiye Devleti'nin Arap ülkelerine yönelik isteklerinden vazgeçtiğini, Asya'da Yunan ve Ermeni nüfusunun büyük bölümünün ortadan kaldırılmadan ve olacak olan terörizme karşı güvence altına alındığını bildirmişti²⁷⁵. Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye'ye büründü; Büyük bir İslam İmparatorluğu oluşturan Türk şimdi yalnız başına büründü deniliyor ve Kemalistlerin bu İmparatorluğun ayaklar altına alınmasını engellediğini vurgulamıştı. Hristiyan azınlıkların ayrıcalıkları yeni Türkiye devletinde kabaca kaldırıldığı, Yunan ve Ermeni patriğinin siyasi haklarından mahrum kaldığı, bunlarla birlikte halifenin durumuna dem vürmüş ve durumunun her an kaldırılabilceğini belirtmiştir²⁷⁶.

Lozan Barış Konferansında 24 Temmuz 1923 yılında diğer konularında uzlaşma sağlanmasıyla birlikte antlaşma imzalanmıştır. Antlaşma metninde Ermenilerle doğrudan ilgili herhangi bir hükme yer verilmemiştir²⁷⁷. Türkiye'de yaşayan veya yaşamak isteyen Ermenilerin durumuna genel bir ifade ile uyruklukla ilgili bölümde

²⁷² The Times 21 Temmuz 1923, 11.

²⁷³ The Times 21 Temmuz 1923, 10.

²⁷⁴ The Times 21 Temmuz 1923, 11.

²⁷⁵ The Times 21 Temmuz 1923, 11.

²⁷⁶ The Times 21 Temmuz 1923, 11.

²⁷⁷ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu (1914-1923)*, (Ankara: İz Yayıncılık, 1996), 199-200.

değnilmiştir. Lozan Antlaşmasında ülke dışında kalan Ermenilerle ilgili 31. Maddesinde “18 yaşını geçmiş olup da, 30.maddesi ise hükümleri uyarınca Türk uyruğunu yitiren ve kendiliğinden yeni bir uyruk kazanan kişiler, işbu antlaşmanın yürürlüğü konulduğu günden başlayarak, iki yıllık süre içinde Türk uyruğunu seçmek hakkına sahip olacaklardır” diye geçmektedir²⁷⁸.

Ermeni sorunu tali komisyonda son olarak 9 Ocak 1923'te hazırlanan bir raporla gündeme getirilmiştir. Bu raporda İtilaf Devletleri iki önemli taviz verdikleri görülmüştür. Buna göre Batılılar, Gayri Müslimlerin korunmasıyla ilgili isteklerinden vazgeçmişlerdir ve Milletler Cemiyetinin İstanbul'da temsil edilmesi fikrini terk etmişlerdir. Yine Türk tarafının geniş kapsamlı bir af ilanını azınlıkları askerlik yönünden muaf tutulmasını reddetmesine de itiraz edilmemiştir²⁷⁹. Tali komisyonun raporunun İsmet Paşa ve Lord Curzon tarafından kabul edilmesinden sonra Lozan'da Ermeni konusu bir daha resmi görüşmelerde gündeme gelmemiş ve doğal olarak da antlaşmaya bu konuyla ilgili herhangi bir hüküm girmemiştir²⁸⁰. İkinci dönem görüşmelerinde Ermeni sorunu resmi ya da gayri resmi yollardan gündeme gelmemiştir. Bu durum Batılı devletlerin Ermeni sorunu yüzünden konferansın kesilmesini göze alamadıkları açısından önemlidir. İngilizlerin yıllardır gerek siyasi, gerek basında yıllardır savundukları ve her gün basında altını çizerek gündeme getirdikleri bir konu için ilk dönem görüşmelerinde son bir kez gündemde tutarak devam etmek istemişler ve konuyu kendi çıkarları açısından kapatmışlardır.

Tüm bunların yanında Lozan Konferansı sürecinde Türk delegelerine suikast yapılacağı söylentileri basına yansımıştır. Sovyet delegesi Vorovski'nin öldürülmesi üzerine ağırlık kazanan suikast söylentileri üzerine basında çok kısa da olsa Ermenilerin üzerine birazda olsun dikkat çektiğini görüyoruz. Basın; “ Lozan'da Ermenilerin tehlikesi”²⁸¹ bazı grup üyelerinin Lozan'a geçtiği bunların amaçları arasında Türk delegelerine zarar vermek istediği söylentilerini başlıklarına taşımıştır. Söylentiler üzerine Rauf Bey telgraflar göndererek Türk delegelerini uyarmıştır. Heyet-i Vekili Reisi Rauf Bey Ankara'dan çektiği telgrafla İsmet Paşa'yı uyarmıştır. Rauf Bey 14 Mayıs

²⁷⁸ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, C. I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983), 317.

²⁷⁹ Sonyel a.g.e., 317.

²⁸⁰ Gürün, a.g.e., 304.

²⁸¹ The Times 19 Haziran 1923, 9-11.

1923 tarihli telgrafında Taşnak ve Hınçak üyesi olan iki Ermeni grubunun Lozan'a geçtiğini bildirmiştir ve dikkatli olması konusunda telkinde bulunmuştur²⁸². Bununla birlikte özellikle düzenli ordu konusunda ısrarcı olan Ankara Hükümeti ile yolları ayrılan Çerkez Ethem'in de Lozan'a gittiği bilinmektedir. Bu telgraflarda Çerkez Ethem'in de Lozan geçtiği bildirilmesi oldukça ilginçtir²⁸³. Konu ile ilgili olarak sadece The Times gazetesinde değil Türk basını tarafından da uyarıcı yazılar yazılmıştır. Daha önce de Talat Paşa'nın şehit edilmesi üzerine olayın ciddiyetini anlayan İsviçreli yetkililer Türk heyetine önlem almışlardır.

Bundan sonraki süreçlerde The Times'da haber başlıkların Ermeni Meselesi üzerinde neredeyse yok denecek kadar azaldığını görüyoruz. Lakin yine de az miktarda haber, Ermeni Meselesi üzerinde haber yaptığını söylemekte fayda görüyoruz. Bir Yunanlının ve Ermeni'nin Türk bayrağına ve halkına yaptıkları hareketlerden dolayı tutuklandığı haberi yer almıştır²⁸⁴. Ermenilerin geleceği konusunda yorumlarda bulunan editör, Müttefik güçlerin Ermeni halkını protesto etme konusunda herhangi bir niyetinin olmadığı, 1914'de yılında ve yılından önce, Türkiye'de yaşayan Ermenilerin müreffeh ve güçlü bir konumda olduğu, daha sonraki tarihlerde ise İngiltere ve Fransa'nın daha iyi bildiğine göre, Ermeni halkının evsiz, fakir ve Yakın Doğu'ya dağıtılmış bir durumda olduklarını vurguluyordu. Aldatılmış bir halkın son 45 yılda neler ile karşı karşıya kaldığını ve halen bir dizi talihsizlerle baş edemeyeceğini vurguluyordu²⁸⁵.

Yazının sonuna geldiğinde gerçek cümleler kullanan yazar, iki halk (Türkler ve Ermeniler) iyi bir şekilde geçinmeyi ve karşılıklı sorunları çözmeyi başarabileceklerine inandığını, Lozan Konferansında hiçbir delegenin suçlanmaması gerektiği ve Ermeni konusunda artık bazı haklar güvence altına alındığını, bu halklar kendi kurtuluşlarını birlikte kurabileceklerine inandıklarını bildirmiştir²⁸⁶. Küçük Asya'da bulunan, Mülteci Ermenilerinin Yunanistan'a gittiğini büyük bir insanlık dramı yaşandığı, zaten Türkiye'ye savaş ilan edilmesinin nedeni, Küçük Asya'da bulunan Hıristiyan nüfusun kurtarılması için İngiltere'nin savaş açtığı, ancak bu çabaları da sonuçsuz kaldığını vurgulamıştır. Ateşkes sonrası, Ermenilerin evlerine dönmeleri konusunda daha fazla

²⁸² Şimşir, a.g.e., 307.

²⁸³ Şimşir, a.g.e., 309.

²⁸⁴ The Times 29 Temmuz 1923, 11.

²⁸⁵ The Times 26 Temmuz 1923, 8.

²⁸⁶ The Times 26 Temmuz 1923, 8.

baskıya ihtiyaç duyulduğu ama sonuçsuz kaldığı, Dünya savaşından sonra 4 yıl boyunca Yunanlıların Türklere baskı yaptığı daha sonra 1922’de Yunanlıların da felaketi yaşadığını, bu savaşlardan sonra Yunanistan’ın tüm mültecilere kapılarını açtığını ve dünyaya bir insanlık dersi verdiğini anlatıyordu. Türkler her seferinde Ermenileri katlettiği, zaten sürgüne gönderme işinde de Türklerin Anadolu’ya gelişinden en az bin yıl önce Küçük Asya’da Ermenilerin bulunduğunu belirtmiştir. Bu nedenle Büyük Britanya’nın kendisini suçlu hissetmemekle birlikte Ermenilere yardımlarını sürdüreceğini belirtmiştir²⁸⁷.

Ermeni Mültecileri konusunda üzerinde kararlılıkla durmaya devam eden Times, İngilizlerin Ermeni Dernekleri Ortak Konsey’e yüklü miktarda yardımda bulunduğunu,²⁸⁸ İtalya’nın Korfu Adasında bulunan Ermeni Mültecilere vaat ettiği yardımları yapmadığını,²⁸⁹ Ankara Hükümetinin Erivan’a bir mektup gönderdiği bazı kaçak ve mültecilerin sınır ihlali yaptığını bildiriyordu²⁹⁰.

2.3. ERMENİ MÜLTECİLERİ MESELESİ

İngiltere, Türklerin yaptığını varsaydığı Ermeni katliamlarına The Times gazetesinde her ne kadar yer vermişse, bunların yanında Türklerin, Ermenileri zorla göç ettirmiş, Ermenilerin zor durumundan bahsederek gazete aracılığıyla Ermeni Mültecilere yardım toplamaya çalışmışlardır. Bu amaçla hem I. Dünya Savaşında hem de İstiklal Harbinde Ermenileri yanlarında bulmayı ummuşlardır. İngilizlerin bu düşüncesinin perde arkasında; eğer bağımsız bir Ermenistan kurulması sağlanırsa öncelik hedef kendilerine bağlı bir devlet ortaya çıkarmaktı²⁹¹.

Ermeni Meselesini kendisine verilen bir görev olarak gören İngiltere, bu çerçevede birçok yardım cemiyeti kurmuş ve para aktarımı yapılmıştır. İngiltere bu yardımlara Türklerin yaptığını saydığı Ermeni katliamları ile ilgili ne kadar çok ilgi gösterse de, aynı şekilde The Times ile kadın ve çocukların sorunu her zaman canlı tutmaya çalışmıştır. İngilizlerin yürüttüğü diplomasi hedefi; “öldürülmüş, sürgüne gönderilmiş, evi yıkılmış, umutsuz, evsiz” olarak varsaydığı Ermenilere bir devlet

²⁸⁷ The Times 26 Temmuz 1923, 13.

²⁸⁸ The Times 2 Ağustos 1923, 9.

²⁸⁹ The Times 10 Eylül 1923, 12.

²⁹⁰ The Times 24 Ekim 1923, 13.

²⁹¹ Damadyan, a.g.e., 97-99.

kurmaktı. Berlin Antlaşması ile temelleri atılan bu devletin kurulması Lozan Antlaşmasına bağlı kalmıştı. Tüm bunları yaparken, Ermeni Mültecileri gündeme getirerek Türkleri haksız çıkartıp Ermeni Devleti kurup, Türkleri bir bölgeye sıkıştırmak amaç edinilmiştir. Bu gaye ile The Times elinden geldiğinden fazlasıyla Ermenileri mültecileri insani olarak zor duruma düştüğü tezini desteklemeye çalışmıştır.

Ekim 1920’de bahsedilene göre İngiliz Ermeni Komitesi gönderilen yazı ile Ermenilerin çektikleri acılardan bahsettikten sonra İngiliz Dış İşleri Bakanlığı’ndan bazı isteklerde bulunmuştur. Bu istekleri arasında daha öncede görsel olarak verdiğimiz Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan; Bitlis, Diyarbakir, Harput, Sivas ve Van’ı içine alan Vilayati Şarkiyeye olarak bilinen bölgenin yanında Kilikya’nın da Türklerin elinden alınarak Ermenilere verilmek istenmektedir. Burada kısa sürede İngilizler ve İtilaf Devletlerinin gözetiminde devlet kurulması, hayatta kalan Ermeni Mülteciler derhal geri evlerine döndürülmesi ile beraber Türkler tarafından öldürülen binlerce kadın ve çocuğun hesabının sorulması aktarılmıştı²⁹². Konunun devam eden bölümlerinde Ermeni Mültecilerinin yavaş yavaş Trans Kafkasya’ya gönderilen Ermenilerin tekrardan geri dönmeye başladığı Batum ve Gümrü’de bir insanlık dramı yaşanmaya başladığını aktarıyordu. Batum ve Gümrü’deki Ermenilerin aç kaldığı ve soğuktan etkilendiğini yazıyordu²⁹³. The Times 1915 ve ardından devam eden yıllarda Ermeniler ve daha sonra Ermeni Mültecileri durumu hakkında birçok habere yer vermiş. Bu Mültecilerin kurtarılması ve bir an önce gerekli yardımları yapılması için yazılar ve makaleler ile kamuoyunu harekete geçirmek adına haberlere yer vermiştir²⁹⁴. Bu gaye ile Ermeni Mültecileri Fonu’nun faaliyetlerinin en kısa zamanda en fazla paranın toplanması ve gönderilmesi için çok fazla caba harcadığını anlıyoruz.

23 Ocak’ta Ermeni Mülteci Fonu Komitesi’nin Dehlizor şubesinde aldıkları telgrafta; erzak kaynaklarının tükenmesi ile Ermeni Mültecilerin durumunun çok zor olduğu, eğer Komite aylık 4.00 pound güvence verirse, 8.000 kişiyi doyuracağını tahmin ettiklerini bildirmişlerdir. Bununla birlikte Ermeni Mülteci Fonu’nun ek 4 aylığına üstlendikleri ve halktan yardım almak için daha fazla haber ve daha fazla yardım çağrısı yapılmasını öngörüyordu²⁹⁵. Buna benzer bir diğer çağrı da 1920 Ekim ayının sonuna

²⁹² The Times 20 Ekim 1920, 11.

²⁹³ The Times 20 Ekim 1920, 11.

²⁹⁴ The Times 20 Ekim 1920, 12.

²⁹⁵ The Times 23 Eylül 1920, 9.

doğru gazetede yerini almıştır. Halep ve Hama’da gelen telgrafa göre Ermenilerin durumunun çok ciddi olduğu, bu şehirlerdeki 60.000 Ermeni Mültecinin 20.00’i tamamen aç ve sefil olduğu ifade edilmiştir. Sonbahar hasat zamanında Türklerin erzaklara el koyması ve kışın yaklaşmasıyla çok sayıda kadın ve çocuk mültecinin zor durumda olduğu, bunun yanında tahminen 30.000 Pound nakit paraya ek olarak kıyafet ve diğer gereksinimleri karşılamak için ek paraya ihtiyaç olduğunu belirtilmiştir²⁹⁶. Bir başka haberde ise acil olarak mültecilere gereken yardımın yapılması gerektiğinin altını çizmiş. Yakın Doğu’daki savaş mağduru olarak gördükleri Ermenileri hasta olanları tedavi ettirmek için 4.000.000 pounda ihtiyaç olduğu ayrıca 300.000 öksüzünde kalabilmesi için yer yapılması için nakit paraya ihtiyaç olduğunu belirtmiştir²⁹⁷. Bu haberlerde The Times’ın Ermenilere ilginin azalmaması için özel bir çaba harcadığını görüyoruz. Ayrıca dünya kamuoyunun ilgisini artırmak ve vicdanına seslenmiş ve Amerikalı politikacıların Ermenileri yalnız bırakmaması için çaba harcadığını belirtebiliriz.

Ermeni Mültecileri konusunu sıkça gazete başlıklarında yer vermeye çalışan gazete, İngiliz halkının duygularına hitap etmeyi hiçbir zaman ihmal etmemiştir. Evsiz ve kıtlıkla karşı karşıya kalan 40.000 Ermeni’ye yardım ulaştırmak için bir toplantı düzenlendiği, burada konu ile ilgili uzun tartışmalar yapıldığı bildirilmiştir²⁹⁸. Başka bir haberde; bu gaddarlığı yapanların ceza alması, Türklerin dünyada hiçbir zaman yönetmesi asla izin verilmemesi gerektiği, baskıya maruz kalmış insanlar olan Ermenilere yardım etmeleri için görevli olduklarını belirtmiştir. Ermeni Mültecileri Fonu’nun başkan yardımcılığını da üstlenen piskoposun gerekli yardımın toplanması adına göstermiş oldukları faaliyetlerinin önemini bildirmiştir. İngilizlerin “neferleri” olarak bildirdiği din adamlarının şükranlarını bildiriyorlardı²⁹⁹.

Başka bir haberde ise, Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan sonra Almanların, Osmanlı Devletini terk eden Ermenileri koruduğu, kadın ve çocukların durumlarının ne olacağı sorunu ortaya çıkmıştır. Bu kimsesiz kadın ve öksüz çocukların çoğu İngiltere’ye sığınma talebinde bulunduğu bildirilmiştir³⁰⁰. Ayrıca devam eden

²⁹⁶ The Times 29 Eylül 1920, 7.

²⁹⁷ The Times 4 Ekim 1920, 9.

²⁹⁸ The Times 17 Ekim 1920, 5.

²⁹⁹ The Times 21 Ekim 1920, 6.

³⁰⁰ The Times 27 Ekim 1920, 9.

günlerde gazete körler ve engelliler için de Alman hastanelerin kullanılması ve Ermeni çocuklarının bakımıyla ilgilenen bu yerlerin giderlerinin karşılanması konusunda da yardım çağrısında bulunulmuştur. Devamında ise bu Ermenilere hizmet veren bu yerlerin kapanması konusunda bilgilere yer verilmiştir³⁰¹. Almanların sözde yapılan bu yardımları ve çocukları koruması gazete haberlerinde yer almasıyla, Lordlar Kamarası'nda gündeme gelmiş ve Lor Bryce, Lordlar Kamarasında bir konuşma yapmış Türkiye'deki yaşayan Ermenilere yardım eden Almanlara minnet borcunu bildirmiştir. Türkiye'deki Alman hastaneleri ve yetimhanelerinin Alman Hükümeti tarafından Amerikan Hükümeti'ne devredilmesinin gerekliliğinden bahsetmiştir³⁰². Zaten Alman Misyonerlerinin bahsettiği gibi Ermeniler için kurulan Amerikan Yardım Cemiyetinde iyi işler başarmıştı.

İngiltere'nin büyük çabalar ve titizlikle üzerinde durarak yürüttüğü Ermeni katliamlarını, bütün dünyaya birinci sıradan duyurma ve devam eden zamanda gelen Ermeni mültecilere yardım toplama çalışmaları gazete sayesinde duyurulmuştur. Bu çaba zamanla Amerikan basını için bir görev haline gelmiştir. Bu dönemde Amerikan hükümetinin Ermeniler hakkında daha aktif bir dış siyaset izlemesi için yayınlarını sürdürürken; diğer taraftan da çeşitli kampanyalar açarak Ermenilere para yardımı yapılmasını sağlamaya çalışmıştır. Bu faaliyetler The Near East Relief (NEF)³⁰³ tarafından organize edilmiştir. Örneğin 29 Eylül 1922'de Amerikan Katolik Kilisesi tarafından 100.000 dolar gönderildiği kaydedilmiştir. 10 Kasım 1922'de de Türkiye'deki koşullar nedeniyle Ermeni göçmenlerin Cenova'ya sevk edildiği ve Near East Relief'in direktörü H.C Jauith'in burada göçmenler için okullar ayarladığı ve İsveç hükümetinin de göçmenler için garanti verdiği belirtmektedir³⁰⁴. The Dailly News'de de Amerikan hükümetinin 10.000-25.000 dolar arası bir parayı Ermeni göçmenlere

³⁰¹ The Times 30 Ekim 1920, 4.

³⁰² The Times 30 Ekim 1920, 5.

³⁰³ The American Committee for Armenian and Syrian Relief, kısa adıya Near Relief (NER) 1915 yılında kurulmuştur. Bu kuruluşun amacı I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında savaşın acılarından Ermenileri korumaktır. Near East Relief 1915-1930 yılları arasında 2.000.000 Ermenin göç etmesini sağlamış ve 102 milyon dolar yardım sağlamıştır. Kuruluşun yönettiğini 1919-1930 arasında H.C Jaquith William Howard Taft, Charles Evas Hugs ve Elihu Root üstlenirken 1930 sonrasında Franklin D. Roosevelt ve Allen Dulles bu görevi üstlenmiştir. Bu kuruluş günümüzde de faaliyetlerini sürdürmektedir. Geniş bilgi için bkz. Dilşen İnce Erdoğan, "The Activities Of American Missionaries From American Board Commissioners For Foreign Mission (ABCFM) To Near East Relief", *Belgi C. II*, S. 14, Yaz 2017(552-566).

³⁰⁴ The New York Times 10 Kasım 1922, 2.

harcamayı düşündüğü ifade edilmiştir³⁰⁵. Ermeni Meselesi sadece Amerikan basınına yansımamış aynı zamanda farklı ülkelerin basınında Ermeni Meselesi ve Ermeni Mültecilerin konusu yansımıştır³⁰⁶. Bunlardan bir örnek vermek gerekirse; 18 Ocak 1919 tarihinde toplanan Paris Barış Konferansı arifesinde Ermeni meselesini kullanarak, Osmanlı'yı baskı altına almışlar ve bu suret ile isteklerini kabule zorlamışlardır. Mondros Ateşkesi sonrasında gerçekleştirdikleri işgalleri yine Ermeni meselesini kullanılarak Hristiyan halkı Türk mezaliminden kurtarma, Türkler elinde acılar çeken Ermenilere yardım, Ermenilere yurt edindirme gibi gerekçelerle dünya kamuoyu nazarında haklılık kazandırmışlardır. Mondros'un 7. ve 24. maddelerini uygulamaya sokmak için yine kullandıkları konu "Ermeni soykırımı" olmuştur. Ayrıca Mondros'tan sonra Türkler tarafından soykırımı uğrayanların arasına Rumları da eklemek suretiyle Türk Milli Mücadelesi bir mezalim hareket olarak gösterilmek istenmiştir. Öte yandan yine "Ermeni Soykırımı" yapılmasına son verilmezse, İstanbul'un Türklerin elinden alınacağı tehdidi ile Milli Mücadele'ye desteğin kesilmesine çalışılmıştır. 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Anlaşması'nın imzalanmasından sonra ise, "*Büyük Ermeni Devleti*" kurulması için anlaşmaya madde ekleyen İngiltere ve Fransa Ermenilerin hamisi, kahramanı olarak gösterilerek Anadolu tamamen Türklerin elinden alınmak istenmiş, Avustralya basını da İtilaf güçlerinin amaçlarına yayıldığı haber ve makalelerle hizmet etmiştir³⁰⁷. Bu konu ile ilgili buna benzer bir ifade birçok ülkenin basınında görmek mümkündür. Bütün bunlar düşünüldüğünde İstiklal Harbi'nin son yılı çerçevesinde Ermeniler için neler düşünüldüğünü üst düzey basın konusu olmuştur. Şüphesiz basının Ermenileri desteklemesi boşuna bir çaba değildi.

1920 ile 1923 arası yıllar içerisinde The Times gazetesinde Ermenilerle ilgili birçok habere yer verilmektedir. Ermeni mültecilere yardım toplama meselesi öncelikli konulardan biri olmuştur. Hristiyanlar acı çekiyor iddiasının yanında, Ermeni kadın ve çocuk mültecilerin Türklerden zulüm gördükleri, aç ve susuz bırakıldıklarına dair birçok haberde yer verilmiştir. Gazete, Ermeni mültecilerin ihtiyaçlarının giderilmesi için acil olarak para toplama kampanyaları düzenlemiş ve bu faaliyetler oldukça duygusal edebi

³⁰⁵ The Nes York Times 14 Kasım 1922, 1; USA Today, 14 Kasım 1922,1; Daily Tribuve, 14 Kasım 1922, 4.

³⁰⁶ Esra Sarıyöncü Değerli, "Lozan Barış Konferansı Sürecinde Amerikan Basınında Ermeniler (1922-1923)", *International Journal of Social Science* Number, 35, (Summer 2015), 39.

³⁰⁷ Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Milli Mücadele Sürecinde Avusturya Basınında Ermeniler (1919-1922)", *Yeni Türkiye Dergisi*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014): 26-27.

bir üslup kullanmıştır. Haziran ayının ortalarında The Times gazetesinin yayımladığı bir makale oldukça dikkat çekicidir. Yüzyıllardır Türklerin yönetimi altında ezilen Ermeniler, artık tam bağımsızlık için adım attılar, lakin 1915’den bu yana Rum ile beraber katliamlara uğradılar. Şimdi ise hakları olan devletleri kurma yolunda ilerliyorlardı. Bundan sonraki dönemlere Ermenilere yardım vermemiz gerekir. Bu gaye ile faaliyetlerde bulunan Ermenilere sürgün ve evlerden gönderilen mültecilere yardım edilmesi gerekir. Bu nedenlerle Türklerin kurbanları olmuş milletler için mitingler yapılmış ve İngilizlere güdümlü bir devlet kurulması için yalvarmıştır. Bu yüzden Türklerin tekrardan 1920’den itibaren katliamlara başladığı dönemlerde, Ermeniler Anadolu’dan kaçmış evsiz kalmıştır. Suriye’ye gönderilen Ermenileri, Türkler ile Kürtler anlaşarak yollarda öldürmüşlerdir. Öte yandan Kilikya bölgesinde Ermeni Mülteciler için biran önce bölgeden kaçıp kurtulmayı düşündüğü fakat bunlar da yardım beklediği vurgusu yapılmıştır. Makalenin sonunda ise Hristiyanlığın hizmetindeki İngiliz halkının cömertliğine müracaat ettiklerini söyleyerek yardımların yapılması için Ermeni Mülteciler Fonu’nun adres bilgileri verilmiştir³⁰⁸. Daha sonra yardım yapanların isimleri verildiği görülmüştür. Aynı zamanda bağış yapanların verdiği miktarlar ilan edilerek bağış yapmaya teşvik edilmiştir³⁰⁹. Böylece The Times gazetesi, yayınladığı bu bağış kampanyaları ile ilgili haberlerle Ermeni mültecilere yardım toplama konusunda kendisine verilen görevi yerine getirmiştir.

Tüm bu haberler çerçevesinde bakıldığı zaman The Times kendi görüş ve çıkarları doğrultusunda Ermeni Meselesini Ermeni Mülteciler meselesine göre şekillendirmiştir. Gazeteye göre söz konusu Ermeni düşmanlığı dolaylı yoldan da olsa artırarak devam etmektedir. Gazeteye göre Türk boyunduruğu altındaki Ermeniler için yeni bir dönem ve kast edilen topraklar verilmesi gerektiğini bildirmiştir. Bunların yanında, Doğu Anadolu bölgesinde ve Kilikya’da yurt istenmesi son adımla niyetlerinin ve heveslerinin ortaya çıktığını bunların sonuçlarını ortaya atılmıştır.

³⁰⁸ The Times 18 Haziran 1920, 12.

³⁰⁹ Daha ayrıntılı bilgi için bkz. The Times 1920, 1921, 1922, 1923.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türk Kurtuluş Savaşı esnasında Anadolu’da yaşayan Ermeniler ve savaş içerisindeki durumları The Times’da oldukça ayrıntılı işlenen bir konu olmuştur. Gazetenin 1920-1923 yılları arasında neredeyse bütün sayılarında Ermeni konusu işlenmiş ve Ermeni Tehciri bir soykırım olarak gösterilmek suretiyle Avrupa kamuoyunda canlı tutulmak istenmiştir. Konu değerlendirilirken, tek taraflı bir şekilde değerlendirmeye tabi tutulduğu, Ermenilerin bütünüyle masum ve mazlum olarak göstermek istendiği tespit edilmiştir. Hatta gazete çok daha ileri giderek hayali karakterler üreterek isim vermeksizin Ermeniler lehinde demeçler sunmuştur. Ayrıca Avrupa kamuoyunda “Türklerin barbar, zalim, vicdansız, ahlaksız” olduğu düşüncesi işlenerek de İngiltere’nin Anadolu coğrafyasındaki faaliyetleri haklı gösterilmek istenmiştir.

The Times, ölen Ermeni sayısı üzerinde de durmuş ve sayılar konusunda ya abartılı ya da gerçek dışı veriler kullanmıştır. Anadolu’nun hiçbir yerinde çoğunluğa sahip olamayan Ermeniler, ortaya attığı “bölgeledeki çoğunluktaki Ermenilerin Türkler tarafından öldürülerek onların azınlık durumuna getirildiği” fikrini benimsetmeye çalıştığı da çalışmamızda tespit ettiğimiz diğer bir husus olmuştur.

Gazetenin, Ermenileri kullanarak uluslararası boyutta da Anadolu harekâtını baskı altına almaya çalıştığı görülmektedir. Bir nevi gazete Sevr Antlaşmasıyla İngilizlerin Ermenilere vaat ettikleri yurtları verdiklerini iddia etmiştir. The Times aracılığı ile de İngiliz hükümeti kendini Ermenilerin hamisi ilan etmiştir. Böylece Anadolu tamamen Türklerin elinden alınmak isteğinin Ermenileri korumak ve geçmişten elde etmiş oldukları hakları geri vermek olduğu fikri işlenmiştir.

The Times’ın sadece İngilizlerin değil aynı zamanda tüm İtilaf Devletleri’nin amaçlarına göre yayınladığı haber ve makalelerle hizmet ettiği de görülmektedir. Doğu ve Güney Cepheleeri hakkındaki haberlerin de The Times’a günbegün yansıdığı görülmüştür. Bu cephelerde Türkler tarafından verilen mücadele kamuoyunda katliam olarak yansıtılmıştır. Bu cephelerde meydana gelen çarpışmalarda, Türklerin Ermenileri katlettikleri, Türklerin aldıkları bölgelerde Hristiyan halka ahlak dışı bir tutum sergiledikleri, soykırıma hız kesmeden devam ettikleri, hatta barbarca bir tutum sergiledikleri şeklindeki ifadeler yine kamuoyuna anlatılmıştır.

Ayrıca “Ermeni paralı askerleri” masum savaşçısı olarak verilmiştir. Güney Cephesindeki Ermeni paralı askerlerine karşı savaşan Türklere ise “cani” benzetilmesi yapılmıştır. Güney cephesinde 1921’de Ankara Antlaşması ile Fransa’nın bölgeyi boşaltması sonucunda Fransızlara karşı öfke dolu sözlerle saldırıda bulunulmuştur. Fransızların aynı zamanda Ermenileri haklı davasında yalnız bıraktığı tezini işlemişler ve onlara eleştiri oklarını yöneltmişlerdir.

Doğu Cephesi ile ilgili The Times’da haberlerin ise kronolojik olarak verildiği, olayların diğer cephelere nazaran daha tutarlı olduğu görülmüştür. Doğu Cephesinde Kuvayimilliyeye, “Türk Ulusalçıları” ve aynı zamanda “Kemalistler” olarak adlandırılmıştır. Doğu Cephesindeki olaylar her ne kadar Ermeni Katliamı olarak verilse de, Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa hakkında saygılı ifadeler kullanılmıştır. Doğu Cephesinde Enver Paşa ve İttihat Terakki Partisi ile ilgili vurgu yapan The Times, Enver Paşa’dan “Lider Türk” diye bahsetmiştir. Doğu Cephesinde Ruslar ile antlaşma yapılması The Times’da rahatsızlık yaratmıştır.

Doğu ve Güney Cephelerinden sonra gözler Batı Cephesine çevrilmiş, işlenen konuların ağırlıklı olarak; Ermenilerin Türklere çok korktuğu, Türklerin acımasız bir millet olduğu vurgulanmıştır. Türklere karşı savaş içinde olan Rumlar ile birlikte Ermenilerin de katledildiği vurgulanmış ve iki milletin kaderinin aynı olduğundan bahsedilmiştir.

Cepheler konusunda sonuç olarak İngiliz basının başat gücü konumundaki The Times, 1920-1923 yılları arasında Türklere destek veren, Türk Milli Mücadelesi’ni haklı gören bir yayın yapıldığı görülmemiştir. İngiltere’nin propagandası ile sadece 1915 Tehcir uygulamasının değil, Türk Kurtuluş Savaşı’nın da bir soykırım olarak verildiği görülmüştür.

The Times gazetesi, I. Dünya Savaşı boyunca gazete sahibinin görüşleri çerçevesinde haberler sunmuştur. Kamuoyunda din vurgusu yaparak Hristiyan dünyasını Türklere karşı mücadeleye teşvik etmiştir. Bu durumun doğal bir sonucu olarak acı çeken ya da katledilen Müslümanlara hiç yer verilmemiştir.

Lozan Barış sürecine girildiğinde The Times Ermeni propagandası faaliyetlerini artırmıştır. Bu süreçte The Times’a göre İngilizler Ermenileri savunmak konusunda ikiye bölünmüştür. Ayrıca Türkiye’nin Konferansta yalnızlıktan kurtulmak

ve Sovyet Rusya ile yakınlaşmasını engellemek için çaba harcadığı görülmüştür. The Times; Lozan Konferansı döneminde Ermeni tehcirini daha baskın bir şekilde işlemeye çalışmış, Türklerin insanlık suçu işlediği, İngiltere'nin defalarca yurt vaadinde bulunmasına rağmen Ermenileri kendi kaderlerine terk etmiş oldukları fikrini işleyerek, kamuoyu vicdanını etkilemeye çalışmıştır. Bu yolla Ermeni yurdu konusunda, Lozan'a gelen Ermeni delegelerin konuşmalarını aktarmaya çalışmıştır.

The Times arzu ettiği gibi İngiliz hükümetinin Lozan'da sonuna kadar Ermenilerin arkasında durması gerektiğini açık bir dille söylemiştir. İngiliz hükümetinin ve delegelerinin her türlü söylevi The Times'da yankı bulmuştur. İngiliz delegeleri Lozan Konferansı'nda Anadolu'da Ermenilere bir yurt için her türlü çabayı sergilemiş lakin Türk delegelerinin çabası sonrasında bu girişimler engellenmiştir. Ayrıca İngiliz hükümeti, Türkiye üzerindeki ekonomi planları, Ermeni yurdu konusundan daha öncelikli tutulmuş ve bu nedenle Ermenilerin istekleri sonuçsuz kalmıştır.

Sonuç olarak; Ermenilerin basın yoluyla yaptıkları propaganda, İngilizlerin Lozan Konferansı'nda Ermenilerin istekleri doğrultusunda bir politika izlemesini sağlamış ise de sonuçsuz kalmıştır. Buna ilave olarak yapılan propaganda, İngiliz hükümeti kamuoyunda olumsuz Türk imajının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır.

EKLER

Ek-1

Source Citation

"Turco-Armenian Frontier." *Times*, 4 Jan. 1921, p. 9. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvU5S0>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS152375332

TURCO-ARMENIAN FRONTIER.

The new frontier between Turkey and Armenia, as laid down by President Wilson, is here shown. By the Sèvres Treaty the other frontiers of Armenia were to be fixed by direct agreement with Georgia and Azerbaijan.

Ek-2

Source Citation

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.). "Talaat Pasha Murdered." *Times*, 16 Mar. 1921, p. 12. *The Times*

Digital Archive, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvV5m4>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS201658480

TALAAAT PASHA MURDERED.

ARMENIAN'S VENGEANCE.

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

BERLIN, MARCH 15.

Considerable excitement was caused in Berlin to-day by the assassination of Talaat Pasha, the former Turkish Grand Vizier, who was shot in the street in broad daylight by an Armenian student.

Talaat Pasha, who had been passing under the name of Ali Salih Bey, was walking in the Hardenbergstrasse at 11.30 this morning, when he was tapped on the shoulder from behind. He turned sharply round as though expecting to see a friend, and was confronted by a young man who presented

fronted by a young man who presented a revolver at him and fired point blank. He was killed immediately.

The man threw the revolver on the ground and started to run away, but as the streets were crowded at the time he was quickly caught and badly handled before the police were able to intervene and arrest him. It was then found that he could only speak Persian, but his papers showed that he was an Armenian, Solomon Teilarian, a native of Salma, in Persia, and was 24 years of age. The police have had some difficulty in obtaining the services of a Persian interpreter, and so far they have not been able to examine the Armenian, whose motives can, therefore, only be guessed.

* * A sketch of Talaat Pasha's remarkable career by our Constantinople Correspondent appears on p. 11.

Ek-3

Source Citation

"Fresh Armenian Massacres." *Times*, 14 Feb. 1920, p. 13. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvHbv9>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS219090510

FRESH ARMENIAN MASSACRES.

1,500 VICTIMS OF THE TURK.

The following telegram has been received from Mr. Aneurin Williams, M.P., from the Rev. Harold Buxton, Chief Agent in Asia Minor for the Lord Mayor's Fund for the Relief of Armenian Refugees:—

“CONSTANTINOPLE, FEB. 11.

“Regret must confirm news of massacre of 1,500 Armenians at end of January near Marash (Cilicia) by Nationalist bands. On February 1 two Americans, James Perry, general secretary, International Y.M.C.A., Turkey, and Johnson, his colleague, were ordered, believed by some bands near Aintab. “Much indignation is aroused among Europeans here, who call for strong hand against these continued outrages.”

The territory from which these occurrences are reported is not in any way under British control.

The number of Armenians massacred is estimated in a Constantinople telegram received

THE NUMBER OF ARMENIAN MASSACRES IS ESTI-
 mated in a Constantinople telegram received
 by the Armenian National Delegation at 2,000,
 including civilians murdered at Aintab as well
 as Marash. "This is a proof," it is added,
 "that though the Turkish forces have been
 worsted by Franco-Armenian regular troops,
 and driven from the regions of Cilicia above
 mentioned they are still able and willing to
 pursue their old methods of treating defence-
 less Christians."

Boghos Nubar Pasha, the President of the
 Armenian Delegation, has come to London from
 Paris for the purpose of defending the interests
 of his country, as the settlement of the Armenian
 question is expected to come up for discussion
 at the Peace Conference now sitting.

Ek-4

Source Citation

WILLIAMS., ANEURIN. "Population Of Cilicia." *Times*, 17 Mar. 1920, p. 12. *The Times Digital Archive*,

<http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvKmeX>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS202182257

POPULATION OF CILICIA.

A CHRISTIAN MAJORITY.

TO THE EDITOR OF THE TIMES.

Sir,—In your issue of the 12th inst. you report, and also repeat in your leading article, Lord Curzon's statement in the House of Lords that in Cilicia Moslems are in a large majority, and that the province does not therefore fall within the definition of those parts of the Turkish Empire which the Allies must withdraw from Turkish rule. May I ask you to reserve your judgment on this question of the majority in Cilicia? I enclose a brief pamphlet by his Excellency Boghos Nubar Pasha dealing with it. According to this, and the several authorities he quotes, the Christian population before the war was just more than half a million, while the Moslems were under 300,000.

Lord Curzon's figures appear to refer to "Cilicia" taken in a larger sense, and including certain purely Mahomedan districts not claimed as part of "Little Armenia." It is the more surprising that he gave 130,000 as the total of the Armenians in Cilicia. If this refers to the population since the great massacres and deportations it is, I venture to say, scarcely relevant, as we cannot surely recognize a majority made by massacre and deportation and certain to disappear again when settled Government allows the surviving Christian elements to return to their homes. If, however, it refers to the pre-war population, it must surely be taken from a Turkish source, of the usual unreliable character. The Armenian Church authorities have

of the usual unreliable character. The Armenian Church authorities have a complete record of all their people, and they put the Armenian population in Cilicia at 407,000 before the war.

I submit, therefore, that the evidence points to a large Christian majority in Cilicia. None the less it seems to me clear that the mixture of races is such that it is imperative to put Cilicia under a Mandatory of the League of Nations, charged to maintain order and prevent all possibility of retaliation by one race on another. At the same time such a Cilicia, extended to the borders of the Greater Armenia, would serve as a barrier between the Turkish fanaticism of the North-West and the Kurds and Arabs of the South and East. If Cilicia were left as a corridor by which to put these elements in touch, it would not only be a wrong to the non-Moslem population, but a perpetual source of turbulence, involving great danger to ourselves in Mesopotamia and even in India.

Yours faithfully,

ANEURIN WILLIAMS.

House of Commons, March 15.

Ek-5

Source Citation

"Plea For Armenians." *Times*, 15 Jan. 1920, p. 11. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvGut0>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS186715695

PLEA FOR ARMENIANS.

MEMORIAL TO PRIME MINISTER.

The following memorial has been presented to the Prime Minister and the Foreign Secretary:—

In view of the Conferences about to be held for the settlement of the terms of peace with Turkey, we, the undersigned, desire most earnestly to urge upon H.M. Government the following considerations:—

1. The rule of the Ottoman Turks over subject races, having been found to be cruel and intolerable everywhere and in every age, ought now at last to end wherever there is a non-Turkish majority, whether the territories are or are not now in the occupation of the Allied Forces, and in particular in all the provinces hitherto known as Turkish Armenia, including Little Armenia or Cilicia. At the same time, we raise no objection to the continuance of Turkish rule, and a Turkish Sultanate, in those districts where the Turks are—and were before the war—the majority of the population.

2. The Armenian population, which constitutes the overwhelming majority in and around Erivan, within the former Russian Empire, having constituted themselves *de fact* an independent Republic, we urge that that Republic should be at once recognized, and that there should be added to it an extensive zone of the Armenian territory hitherto subject to Turkey, including a suitable port on the Black Sea. Inasmuch, however, as there is within those regions a variety of races less numerous than the Armenians, effective safeguards should be provided to secure civil and religious equality to them all.

religious equality to them all.

3. In wide areas the Armenians and other Christian races have been in part massacred and in part driven into exile. We ask that these districts be dealt with on a peace-war basis, so that no recognition be given to the policy of turning a majority into a minority by means of massacre. Moreover, hundreds of thousands of exiles are eagerly waiting the opportunity to return to their homes, which is impossible as long as Turkish sovereignty continues.

The signatories include Lords Bryce, Crowe, Loreburn, and Channing; the Archbishop of Canterbury, the Bishops of Durham, Hereford, Lichfield, Oxford, and Winchester; Dr. Gore, late Bishop of Oxford; Mr. Clynes, Captain Ormsby Gore, Colonel John Ward, and Mr. A. Williams, members of Parliament; the Rev. C. A. Alington, Headmaster of Eton; the Rev. A. T. Guttery (president of the National Free Church Council), the Rev. F. B. Meyer, Professor Gilbert Murray, Mr. Arnold Bennett, Mr. J. L. Garvin, and Professor Paul Vinogradoff.

Ek-6

Source Citation

(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.). "Transcaucasian Peace." *Times*, 8 Jan. 1920, p. 9. *The Times*

Digital Archive, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvGnQ3>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS153292328

TRANSCAUCASIAN PEACE.

AN AGREEMENT AND ITS VIOLATION.

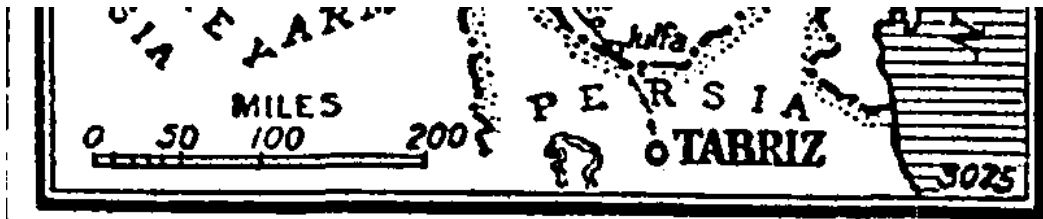
(FROM OUR OWN CORRESPONDENT.)

CONSTANTINOPLE, DEC. 31.

An important agreement was concluded at Tiflis on November 23 between the Armenian and Azerbaijan Governments and signed by their respective Prime Ministers, MM. Khatisian and Ussub Bekoff. By the agreement the two Governments pledged themselves to cease all hostilities and not again to resort to force of arms, but to settle all controversies by peaceful agreements. If this proved to be impossible a neutral arbiter would be chosen, whose decision would be accepted by both Governments.

The agreement further provides for the assembly of a Conference at Baku and sub-

sequently at Tiflis, each Government appointing an equal number of delegates. The Conference will discuss all questions in dispute between the two Governments, and will have full powers to settle them by agreement or arbitration.

An agreement has also been arrived at between the Georgian and Armenian Governments whereby the former withdraws restrictions on imports into Armenia by the Georgian State Railways.

It is an open secret that Mr. Wardrop, British High Commissioner in Transcaucasia, who is *persona grata* with the Georgian people, contributed very largely by his persevering efforts on behalf of conciliation to the conclusion of the above agreements, which it is to be hoped will inaugurate an era of peace among the Transcaucasian peoples, and will be a sore disappointment to the Bolshevists and Pan-Islamists.

According to a telegram from a British source at Tiflis, dated December 30, it is reported that some days previously an Armenian Government force attacked the Moslem Zanvi Bazar district, destroying one village, and on the next day destroyed another village. If these reports prove to be true, Armenia has violated the agreement reached between her and Azerbaijan.—*Reuter*.

Ek-7

Source Citation

"Armenia's Claim For Freedom." *Times*, 23 Jan. 1920, p. 14. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvH9p5>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS236391991

ARMENIA'S CLAIM FOR FREEDOM.

BISHOP GORE ON BRITISH INTERESTS.

A well attended meeting, organized by the British Armenia Committee, was held at Caxton Hall yesterday afternoon, to urge on the Government and the Peace Conference the claims of the Armenians. Mr. Aneurin Williams, M.P., presided, and among others on the platform were Bishop Gore, Dr. J. Clifford, Lady Sykes, Dr. Scott Lidgett, Canon Adderly, and Mr. Noel Buxton. Letters of apology were read from the Archbishop of Canterbury, Cardinal Bourne, Lord Bryce, Lord Weardale, Lord Robert Cecil, Lord Crewe, Mr. Clynes, and Mr. T. P. O'Connor.

The following resolution was proposed by BISHOP GORE: "That this meeting urges upon the Peace Conference the fulfilment of the Allies' pledges for the liberation of the Armenians and other subject races from the Turks." Dr. Gore referred to the Armenian massacres as "a horrible record almost without parallel." No one could say that the level of political morality in this country was, at this moment, encouraging, but in the name of Christianity and of God we should do the right thing by the Armenians. He believed that it was in our interests, if we were looking only at interests, to secure for them a decent Government.

DR. CLIFFORD, who seconded, said that it was impossible for us to escape the discharge of our obligations to Armenia without being exposed to the guilt of cowardice. We had entered upon the war to rescue Belgium from the tyranny of the Kaiser. The lives of their sons and brothers

---

the Kaiser. The lives of their sons and brothers which had been laid down in that cause called upon them to complete the battle for freedom and secure for the Armenians complete deliverance from the apparently unconvertible Turkish Government. There was an obligation upon them to get rid of the Turk for ever as he had no place among us.

Mr. ORMSBY-GORE, M.P., said that there was danger in this country in a pro-Turkish movement which was already growing in other countries. He strongly urged that the Government should not consider our interests before our honour.

The resolution was carried unanimously.

A further resolution, moved by Mr. JOSEPH BLISS, and seconded by LADY SYKES, declared "That, in order to meet the immediate needs of the orphans and refugees, and to commence the work of repatriation and reconstruction in Armenia, this meeting urges the Allied Powers to advance sufficient sums to the Armenian community; such sums to be administered under the supervision of the Allies, and to be repaid by the Turkish Government out of compensation due for Armenian property stolen and destroyed by them."

Mr ANFURIN WILLIAMS said that it was the corrupt and iniquitous gang who had got a hold on the country that made such an appeal necessary for Armenia. The war proved that the Turkish attitude was mere "camouflage" and that they had no intention of carrying out their promises for Armenia's betterment. The Armenians now wanted a free Armenia. They had been too moderate in their demands, and the only solution was a cessation of Turkish Government and an Armenian Republic which should include those parts of Turkish Armenia which were adjacent to the borders.

The Tallow Chandlers' Company have forwarded a donation of five guineas to the Royal National Lifeboat Institution.

Ek-8

Source Citation

"Turkey Under The Treaty Of Sevres." *Times*, 17 Feb. 1921, p. 9. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvUVg1>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS152113233

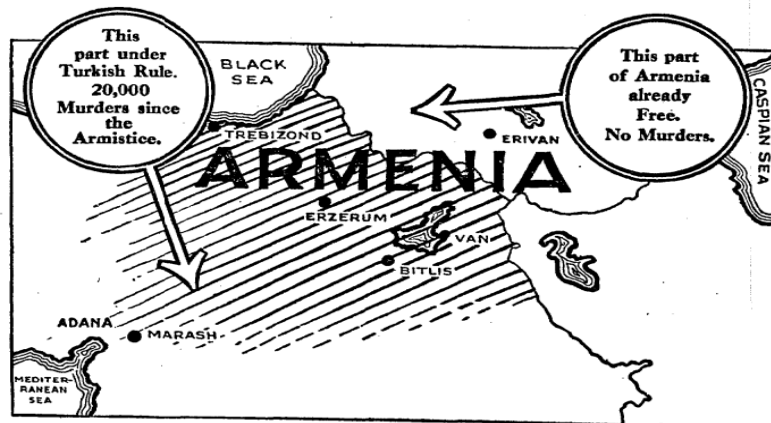
Ek-9

Source Citation

"Armenian Massacres." *Times*, 16 Mar. 1920, p. 12. *The Times Digital Archive*, <http://tinyurl.gale.com/tinyurl/BvKjZ7>. Accessed 15 Oct. 2019.

Gale Document Number: GALE|CS203624048

Roll Back the Shadow of Death

CAN you let pass history's greatest opportunity of delivering for all time the Armenians and other subject-peoples from massacre by the Turk ?

Now at last Great Britain and her Allies have this opportunity. At last they can dictate to the Turk terms which must be obeyed. The Peace Conference is making its decision now. You can vitally influence this decision.

A part of Armenia is free with the most happy results. Wherever the Allies have made their power felt, massacres and devastation have entirely ceased. Elsewhere; a fresh toll of about 20,000 lives has been taken by the Turk since the Armistice.

Compare these Records.

THE ARMENIAN CHARACTER.

The Armenians, as a people, are good workers; intellectually, morally, and physically, their standards are high. Dr. Barton, of the Armenian Mission Board, who knows more of the Armenians than

The TURK'S RECORD of DESTRUCTION.

1822 40,000 Greek Christians massacred in Chios.
1850 3,000 Christians murdered at Damascus.

Board, who knows more of the Armenians than almost any other man, has described them as "the only people that are morally and intellectually capable of self-government, and with capacity to develop to the full the resources of the country." Sir Edwin Pears wrote: "They are physically a fine race. The women are usually tall, well-built, and powerful: they have a healthy look about them which suggests good motherhood. Though subject to persecution for centuries under Moslem rule because of their superior energy, their Christian Faith, their industry and thrift, they have always managed to have their race respected."

Both General Allenby and M. Clemenceau have borne witness to the brilliant valour of the Armenians in the War.

1876 ^{masses.} Vast massacres in Bulgaria, during the rising of Herzegovina, Bosnia, and the other Balkan States.
 1895 Abdul Hamid orders wholesale slaughter of subject peoples in Armenia and Constantinople.
 1915 Talaat and Enver issue directions for the extermination of all the adult males among the Armenian Christians in the Asiatic parts of the Empire. Their women and children were to be driven from their homes into the deserts of Northern Arabia and Mesopotamia. About 1,000,000 men were killed. Bishops were roasted to death.

The Peace Conference must now, without delay, provide for a united Armenia, forever freed from the terrors of the knife of the Turkish assassin

Are Allied Pledges "Scraps of Paper"?

The Under-Secretary of State for Foreign Affairs declared in 1918, on behalf of the British Government:—

"I am quite ready to reaffirm our determination that wrongs such as Armenia has suffered shall be brought to an end and their recurrence made impossible."

Yet to-day we are threatened by an intrigue to re-establish Turkish power, not only in Anatolia, but also over Armenia and Cilicia! Interested politicians and financiers are relying on the short memory and on the apathy of the public. It is for you to prove that they are wrong in so relying; it is for you to prove that this betrayal of faith and honour and sound policy cannot be carried out *behind the backs of the British People.*

While Britain has been reconstructing, Turkey has been murdering. She will continue to murder until she has destroyed every man, woman and child in her power—unless you stop her.

The issue is now in the balance at the Peace Conference.

If you act to-day you can stop **Armenian Massacres** for ever

Act to-day. Form Committees—hold meetings—see to it that every one in your community is brought to realise the stakes of human life and liberty that are at hazard—pass resolutions and write to your M.P. demanding that the Peace Conference shall free the Armenians and all other subject-peoples from the blood-stained Turk.

Speakers and others requiring further information should read the special supplement which is being issued with "Everyman" of March 13, obtainable at all bookstalls.

The services of speakers and supplies of literature can be obtained on application to the British Armenia Committee, 96, Victoria Street, London, S.W.1.

KAYNAKÇA

I. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA. MFB. 48.

II. Gazeteler

The Times 1920.

The Times 1921.

The Times 1922.

The Times 1923.

Daily Tribune, 14 Kasım 1922.

USA Today, 14 Kasım 1922.

III. Kaynak Eserler

Damadyan, M. (2009). *Bir Ermeni Komitecinin İtirafı*. Haz. Haluk Selvi, İstanbul: Timaş Yayınları.

Münir Süreyya Bey, (2001). *Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)*. Haz. Murat Şener, Salih Davutoğlu, İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Fatihli Mehmed Tevfik Paşa, (2017). *Osmanlı Tarihi*. Haz. İsmet Sarıbal, Ankara: Gece Kitaplığı.

IV. Araştırmalar-İncelemeler

Ağcakulu, A. (2015). *Kürt Milliyetçiliğinin Kısa Tarihi*. İstanbul: Çıra Yayınları.

Ateş, T. (2001). *Siyasal Tarih*. 5. Basım, İstanbul: Der Yayınları.

Avcı, H. E. (2010). *Türk-İngiliz ilişkilerinde ermeni faktörü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Aybars, E. (2004). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*. İzmir: Ercan Kitabevi.

Bilsel, M. C. (1933). *Lozan. C. II*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası.

Bilsel, M. C. (1995). *Lozan*. İstanbul.

Budak, Ö. (2001). *Sevr Paylaşımı*. Ankara: Bilge Yayınları.

- Çaycı, A. (2002). *Gazi Mustafa Kemal*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Çaycı, A. (2000). *Türk-Ermeni Gerçekleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Dabağyan, L. P. (2001). *Sultan Abdulhamid Han ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Ercan, Y. (2008). Osmanlı Devleti'nin Müslüman Olmayan Topluluklara (Azınlıklara) Yönelik Politikası. *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi I*, Der; Mustafa Bıyıklı, İstanbul: Gökkuşbu.
- Ercan, Y. (2002). *Osmanlı İmparatorluğunda Bazı Sorunlar ve Günümüze Yansımaları*. Ankara: MEB.
- Erdoğan, D. İ. (2017). The Activities of American Missionaries From American Board Commisioners For Foreign Mission (ABCFM) To Near East Relief. *Belgi*, II(14): 552-566.
- Gültekin, U. (1998). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Güner, Z. (2007). Antep Savunması ve Ali Şefik Özdemir Bey'in Faaliyetleri. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6): 49- 65.
- Gürel, A. ve Akgül, S. (2003). *Sorun olan Ermeniler*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Gürün, K. (2005). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Halaçoğlu, Y. (2004). *Ermeni Tehciri*. İstanbul: Babıali Kültür.
- Halaçoğlu, Y. (2005). *Ermenilerin Suriye'ye Nakli: Sürgün mü, Soykırım mı? Belgeler*. Ankara: Ato Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye (Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I*. 1. Basım, İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İnönü, İ. (1987). *Hatıralar 2. Kitap*. Ankara: Bilgi Yayınları.
- İzgi, Ö. (2002). Türkler ve Ermeniler: Osmanlı Deneyimi. *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Edit. Türkkaya Ataöv, Ankara: Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.

- Kayış, Y. (2019). Lozan Konferansı ve Lozan Antlaşması. *Ana Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Edit. Ersin Müezzinoğlu, Latif Pınar ve İsmail Şahin, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Koca, S. ve Yalçın, S. (1994). Mustafa Kemal Paşa'nın Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine Tayininde Osmanlı Genel Kurmayının Rolü. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, X(29): 401-416.
- Kocabaş, M. S. (1990). *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri*. İstanbul: Kastaş A.Ş.
- Kocabaş, S. (2004). *Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Kodaman, B. (2010). II. Abdülhamit, Kürtler ve Ermeniler. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21: 31-138.
- Lewis, B. (1970). *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Lewy, G. (1923). *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey-A Disputed Genocide*. A.B.D: The University of Utah Press.
- Memiş, E. (2005). Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk- Ermeni İlişkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII(1): 1-11.
- Nur, R. (1992). *Lozan Hatıraları*. 3. Basım, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Oran, B. (2009). Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. *Türk Dış Politikası*, C. I, Editör, Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öke, M. K. (1996). *Ermeni Sorunu (1914-1923)*. Ankara: İz Yayıncılık.
- Öyün, Ş. (2015). *241 Numaralı maliyeden müdevver defterinin latin harflerine çevirisi ve değerlendirilmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Öztuna, Y. (2002). Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam. *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Edit. Türkkaya Ataöv, Ankara: Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Saray, M. (2005). *Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

- Sarıyöncü Değerli, E. (2014). Milli Mücadele Sürecinde Avusturya Basınında Ermeniler (1919-1922)”, *Yeni Türkiye Dergisi*, 6: 1281.
- Sarıyöncü Değerli, E. (2015). Lozan Barış Konferansı Sürecinde Amerikan Basınında Ermeniler (1922-1923). *International Journal of Social Science*, 35: 33-53.
- Solmaz, G. (2005). Doğu’da Ermeni Zulmü Gören Vatandaşlarımızın İfadeleri. *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ed. Hasan Celal Güzel, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Soysal, İ. (1983). *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*. C. I, Ankara: TTK.
- Süslü, B. vd., (2001). *Efsane ve Gerçekler: Türk-Ermeni İlişkileri*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şahin, R. (1988). *Tarih Boyunca Türk İdarelerinin Ermeni Politikaları*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Tansel, S. (1973). *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*. C. II, Ankara: Kültür Müsteşarlığı Yayınları.
- Tural, S. (2003). Türkiye Cumhuriyeti’nin Tapu Tescil Andlaşması: Lozan. *Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XIX(55): 1-16.
- Turan A. (2003). *İsmet İnönü Lozan Barış Konferansı*. Ankara; Atatürk Araştırma Merkezi.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. 2. Basım, İstanbul: Amaç Basımevi.
- Uzun, T. (2000). Osmanlı Devleti’nde Milliyetçilik Hareketleri. *Türk Dünyası İnceleme Dergisi*, IV: 257-275.
- Yalçınkaya, M. A. (2008). Osmanlı Devleti’nin Batı Politikası–Zitvatoruk’tan Küçük Kaynarca’ya- (1606-1774). *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi*, Edit, Mustafa Bıyıklı, İstanbul: Gökkuşbe.
- Yamaç, M. (2008). Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918-1940). *Belleten*, LXXXII(295): 1153-1172.

DİZİN

-A-

Adana, 2, 8, 10, 11, 12, 13, 15
 Almanya, 17, 33, 39, 43, 57
 Amerika, 11, 13, 17, 18, 19, 20, 25, 28,
 29, 35, 36, 39, 43, 65
 Amerika Birleşik Devletleri, 18, 20,
 25, 28, 29, 39
 Amerikan Koleji, 26, 50
 Anadolu, v, 2, 3, 5, 6, 9, 11, 14, 17, 21,
 22, 25, 32, 34, 36, 37, 46, 48, 49, 52,
 56, 58, 59, 60, 61, 63, 64, 72, 73, 76,
 77, 78, 80
 Ankara Antlaşması, 14, 15, 17, 19, 48,
 68, 79
 Ankara Hükümeti, 14, 23, 25, 36, 42,
 56, 58, 61, 62, 65, 68, 71, 72
 Antep, 8, 11, 13, 14, 99

-B-

Bakü, 20, 24, 28, 68
 Batı Cephesi, viii, 14, 31, 32, 36, 79
 Batum, 20, 73
 Berlin Antlaşması, 73
 Bitlis, 3, 9, 26, 36, 58, 73
 Bolşevik, 21

-D-

Doğu Cephesi, viii, 20, 21, 22, 23, 24,
 26, 30, 32, 34, 79
 Doğu Trakya, 53
 Dr. Reşad, 46

-E-

Enver Paşa, 21, 30, 36, 79
 Ermeni Komitesi, 43, 48, 73
 Ermeniler, v, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10,
 11, 12, 13, 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23,
 29, 30, 32, 34, 36, 37, 38, 40, 45, 46,
 48, 49, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61,
 62, 66, 68, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 99,
 100, 101
 Erzurum, 3, 9, 26, 30, 31, 35, 49, 58

-F-

Fransızlar, 1, 8, 10, 12, 14, 28, 58

-G-

Gayri-Müslimler, 64
 Gümrü Antlaşması, 21, 23, 24
 Güney Cephesi, viii, 8, 10, 11, 15, 17,
 38, 79

-H-

Hamidiye Alayları, 49
 Hristiyan, v, 11, 14, 15, 18, 27, 30, 52,
 69, 76, 78, 79

-I-

I. Dünya, v, 5, 6, 16, 19, 33, 57, 72, 75,
 79

-İ-

İngiliz, v, 13, 14, 16, 17, 21, 37, 38,
 40, 43, 49, 50, 51, 57, 61, 66, 67, 69,
 73, 74, 77, 78, 79, 80, 98
 İsmet Paşa, 31, 40, 42, 43, 44, 54, 56,
 59, 60, 61, 67, 70
 İstanbul, 1, 3, 4, 5, 9, 11, 13, 14, 18,
 21, 26, 27, 31, 32, 34, 36, 37, 38, 42,
 43, 44, 45, 46, 48, 52, 53, 63, 66, 68,
 70, 76, 98, 99, 100, 101
 İtilaf, 5, 10, 17, 21, 22, 31, 43, 66, 70,
 73, 76, 78
 İtilaf Devletleri, 10, 31, 43, 66, 70, 73,
 78
 İttihat Terakki Partisi, 79
 İzmir, 4, 20, 31, 34, 37, 42, 44, 46, 47,
 50, 51, 52, 98

-K-

Kadın, 11
 Karadeniz, 2, 3, 21, 26
 Kars, 2, 20, 22, 23, 24, 30, 35, 58
 Kazım Karabekir, 20, 22, 23, 34, 79
 Kemalistler, v, 16, 34, 79
 Kızıl Ordu, 30, 32, 34

Kilikya, 2, 3, 6, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16,
37, 38, 45, 58, 59, 66, 73, 77

Konya, 13

Kürtler, 9, 21, 30, 49, 77, 100

-L-

Londra, 13, 16, 29, 31, 32, 33, 35, 38,
39, 42, 68

Lord Curzon, 42, 43, 54, 56, 59, 61,
62, 68, 70

Lozan Barış Konferansı, 42, 69, 101

-M-

Maraş, 8, 11, 12, 36

Meclis, 42, 44

Milletler Cemiyeti, 16, 19, 37, 51, 55,
56, 70

Milli Mücadele, v, 5, 6, 44, 76, 79, 101

Mondros Ateşkes, 8, 74, 76

Mustafa Kemal, 5, 10, 15, 22, 30, 31,
32, 34, 38, 40, 42, 44, 47, 51, 52, 53,
54, 59, 69, 99, 100

Müslüman, 4, 15, 17, 34, 49, 99

-O-

Osmanlı Devleti, v, 3, 4, 5, 20, 21, 45,
46, 48, 49, 50, 60, 69, 74, 99, 101

-R-

Rıza Nur, 42, 54, 59, 62, 65, 66, 67

Ruslar, 20, 28, 29, 63, 79

-S-

Sevr Antlaşması, 5, 9, 55, 78

Soykırım, 5, 38, 99

Suriye, 3, 5, 8, 10, 11, 14, 18, 36, 38,
49, 58, 77, 99, 101

-T-

Talat Paşa, 38, 39, 53, 71

Tecavüz, 26

Tehcir, 4, 39, 78, 79, 99

The Times, v, vi, viii, 6, 8, 9, 10, 11,
12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21,
22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 43,
45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54,
56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75,
76, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 87, 89,
91, 93, 95, 96, 98

Topal Osman, 26, 27

Türk Kurtuluş Savaşı, v, 78, 79

Türkler, v, 1, 2, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15,
19, 21, 22, 23, 24, 26, 30, 32, 33, 34,
37, 40, 47, 49, 50, 52, 55, 57, 60, 61,
64, 65, 67, 68, 69, 71, 73, 76, 77, 78,
99

-V-

Van, 4, 9, 25, 26, 36, 58, 64, 73

Venizelos, 42, 53, 63

-Y-

Yakın Doğu, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 34,
45, 57, 60, 63, 68, 71, 74

Yardım, 22, 33, 35, 40, 45, 52, 63, 75

Yunan, 14, 16, 27, 31, 32, 33, 34, 37,
44, 47, 51, 69

